न्यायकुसुमाञ्जलिकारिकाव्याख्या

नं॰ १२६२ – घ

१० से किसी पत्र तक पूर्ण [illegible]

पत्राणि ५६ (१० संख्या से ६५ तक)

रजतसाध्यकत्ववत्तौ रजतत्वप्रकारकज्ञानत्वेन हेतुतापीवत्र शक्तौ रजतत्व नमीस्त्ववृत्तिस्तत्रविशिष्ट॥ यस्य कर्मणः कीर्तनं कृतं तद्ध्वंसातिरिक्तध्वं
सत्वजनने व्यापारत्वादिति भावः॥ प्रथमकल्पनारूपगौरवस्य फलमुखं तयासर्वानुभवसिद्धत्वमाख्यातं नुपपत्त्या दोषत्वं स्वीकृततत्पात्राणीति भावः॥

यमादिति बोध्यम् दृष्टमात्र साधनेतु मुक्तेरेवप्रयोजकत्वादिति। ननु कदाचित्कत्वेन सहेतुमानस्यात्कस्मात्
ग्मनं वेद्य दोभविष्यतीति संकयाप्रयोजकत्वमत आह हेतुभृति निषेधान स्यानुपाख्यविधिर्नच स्वभाववर्णनानैवमवध
यितोमतः अन्य किंशब्दो यदि हेतुपरस्तदा तेनैव नजः संबंधात् हेतुभावे भवनं लभ्यते यद्यभवन क्रियायां न संबंधाद्भवनाभा
व एव लभ्यते न च किंशब्दसमस्तनञा कथमेवनान्वयः इति वाच्यम् अतो नाद्यस्तेनैवोक्तस्य शब्दस्य प्रयोगात् तथा च एतादृशाद्वि
विधमेव नाकस्मात् शब्दार्थः स्यात् हेतुभृतीति अथ विशीष्टभवनस्य च नञ्जल्पातद्यपेक्ष भवनाभाव एव लभ्यते तथा चैकवि
शेषनिषेधस्य शेषाभ्यनुज्ञाफलकत्वमुस्या पत्याप वृद्धासनञा वा अहेतो भवनं तस्य ध्वंसाहेतुत्वं हेतुभिन्नं का
लहरूपमलीकं वेति एतदुभयं निरस्यति स्यानुपाख्येति। अनुपाख्यमलीकं। अथ स्वकारणादि शब्दं वदन्वस्तनञ एवायमकस्मा
च्छब्दः तथा च स्वभावादेव कार्यस्य कदाचित्कत्वमपि तत्राह स्वभावेतिः सर्वत्र हेतुमहामध्येरितिनियतविधीशालिन एव
कार्यस्य सर्वत्र प्रत्यक्षादिप्रमाणसिद्धत्वादित्यर्थः अन्यथा हेतुनिरपेक्षकार्यस्य सदातनत्वापत्तिः ननु कार्यस्य हेतो नैयदि
कदाचित्कत्वं तर्हि कार्यस्य सदातनत्वस्यात् अतः कदाचित्कत्वं तत्रावश्यकमेव तथा च तत्रापि सहेतुकत्वमित्यनवस्था कृति
घटादिषु कारणकदाचित्कत्वेपि न सहेतुकत्वं अनवस्थानपातदा तत्र व्यभिचार इति चेन्न अनादित्वनैववदतोनरत्वान्
तदधीकविचारयितुं प्रवाहस्त्यादिविचारयेति प्रवाहोनादिमाने पूर्वविज्ञासेकशक्तिमानवनत्वे पलवताचाव्यमन्वय
व्यतिरेकयोः एष कार्यकारणप्रवाहोनादिमान् किं त्वमादिकारणकरणानामपि स्वीकारात् अपर्वस्य कारणस्यानुत्पत्ते

वेदेन चरमस्वर्गत द्व्यक्तित्वं निवेश्यततत्काम्ये जन्यस्वर्गत तद्व्यक्तिकालोत्पन्न कश्चित् ध्वंसाभावो नासनं तत्कार्यकारणं प्रावृत्यासंगात् एवमे
वैकोत्पन्नितततत्काम्ये णानान स्वर्गजननाद्यसमस्वर्गतरेवानंततकार्यकारणभावप्रयोगादिस्य पूर्वः तवैततद्व्यक्तित्वेन स्वर्गस्य तत्कालोत्पन्न
व्यस्तेतस्या विनिगमनाविरहात्कार्यकारणभावानंत्यप्रसंगरोति॥

म्रत्रविचिकोटिः परे बांनिबेधेकोटिमैं व्याविकानां ४८ प्रचिनम सेवाय त्यसंकानुमितिरेवप त्तताव च्छेदकाव च्छेदे नानुमितित्वं परतः चिद्ध साधनम पिदो षः ४ स्वजन्यं च त्काय्यंतरनुकूले तार्थः ३

कुं॰ टी॰ पर्वस्याकार्य्यत्वानुत्साहाव अन्यथाकारणाधरायाएकस्यानादिमात्रप्रयोजकत्वेकार्य्यधारायात्र अनादित्वापत्तेः अतएव प्रतिस्वकारणं किंचिद्धेतुस्सघतेइतिनियमो ऽनान्यथाकार्यपूर्ववक्ष्यो ऽत्पाद्यते नचैवमनवस्थादोषाय वीजांकुरानवस्थावत् प्रामाणिकत्वादितिननुयद्यप्यतितोयद्यक्तिदृश्यते सवत्र हेतुतज्जातीयमितिनैनावताकार्यजातीये कत्तजातीयस्य हेतु

८ त्वमितिनेप्यचरसिद्धिः एवमव्यवहितपूर्ववर्तिनश्वाकारणानयानपायादेः स्वर्गहेतुतानचैवनियतजातीयकार्यानुत्पत्तिएकजातीयेजनकतयातदुपपत्तेरित्यत्राह नविजातीतिभुविजातीयेतुएकायाशक्तेस्तज्जातप्रत्वात् दुस्पर्थः विजाति

9 विहत्वजातिः एकशक्तिमान्नेतिविनापिएकशक्तिमतोधर्मोऽस्तिसंभवादित्सन्वयमेवव्यतिरेकयहविषयीभूतधर्मैर्भ्यामेवचकार्य्यकारणभावग्रहइतिननुयदिएकजातीयप्रतिविजातीयानामेव शक्तिमत्वेननदहेतुत्वं तृणादीनांवह्नि हेतुत्वंनस्यादत्राह तत्वइतिजातिविशेषाक्रान्तवह्नितृणयोरन्वयव्यतिरेकयोर्निर्वाद्यत्वबलवतापुरस्सरत्वमितुर्पत्तथाचतत्रजातिविशेषस्यकार्यतावच्छेदकत्वमनुपपत्तिमितिभावः दृश्यतेहिपावकत्वाविशेषेऽपिप्रदीपः प्रसादेवव्यापकमालोकमारभतेनतथाज्वालइत्त दिलोपि दाहदहनोनिरततएवकारिषः नवाएकशक्तिमत्वेन कारणत्वमणिफुत्कापदिसत्वेदहनोत्पत्तिप्रसंगात्तुअत्र फुलारणेदहनजन्मवह्नोसहकारित्वान्नोयंदोषनचफुत्कोत्तरणामयोगादेनिषाएकाशक्तिकल्प्यतेतथासत्वन्वयव्यतिरेकविषयानांतृणादीनामहेतुतापत्तेरीतिप्रदीपत्वादेरिवतृणादिजन्यतावच्छेदकजातेःप्रत्यक्षसिद्धिपाएवजन्मज्ञानवच्छेदकत्वमित्यशयादिस्यन्पव

राम॰ ८

म्रात्मेतरभेदमात्रं पक्षतावच्छेदकं तर्जात्मापृथिव्यादिसाधारणिपन्नत्वं अनेनैवपृथिव्यादौसिद्धसाधनवारणसंभवेपक्षेतद्भेदितिवेदांतवारणायैचित्स्यमितिनावः नत्वनुकूलत्वनिवेशोपिव्यर्थ्यादिनिरस्ततविजातीयसंयोगप्रतिरिक्षातिव्यापकसंस्कारस्यासमवायिकारणत्वमस्तीतिसिद्धनंडवारवमेवइत्यतस्तत्स्यार्थान्तरसादृत दर्पप्रवृत्ति

वंध्यासंप्रयोगादौ लोहितत्वेतसोरपवातकल्पवात् सामग्रीविघटकस्य

निलेनित्येवसाशक्तिरनित्येभावहेतुजेतीत्तेषांसिद्धांतात्॥ मंत्रादिभिः शक्तिनीशप्यते कुप्यतेऽत्तीनदात इतितेषांसिद्धांतात्॥

द्धित्वेन विजातियोस्तत्स्पर्शवत्त्वेन कार्य्ये कारणभावो बोध्यः असरेणुसाधारणविजातीयवह्निरंशत्रितयाणुकसा
धारणावह्नित्वे हेतुपेसत्ये भनुतथाप्येकवह्नेर्वजगत्कारणमस्तु एकजातीयमहत्तत्त्वमेव वाकारणमस्तत्रतिगु
णमहत्तत्त्वानामभेदेपि एकप्रकृतिजन्यत्वेनैवएकंजातीयत्वात् हृष्यत्वेवलक्षणमपि विलक्षणकार्यकारिपथाप
दीप एव तितिरापहाधीवर्ति विकारीरूपांतरव्यवकारीति तथावनेत्वरसिद्धिरतआह एकस्यनक्रमःक्वापिवैचित्र्यंवमस्य
नशक्तिभेदोनचाभिन्नः स्वभावोदुरतिक्रमः एकस्य एककारणसंबंधिनकारणजनस्येतिपावत् न क्रमः न पूर्वापरभा
वः समस्तस्य समानजातीयकारणजन्यवैचित्र्यंकतथाचकार्यक्रमानुपपत्त्यावैजात्यानुपपत्त्याचकारण
नानात्वकारणवैजात्यसिद्धिः तत्तज्जातीयान्वयव्यतिरेकधीसहकृततप्रत्यक्षमेव प्रायेणतज्जातीयपदे
कार्यकारणभावेमानः ननुकारणैक्येपिकार्यभेदः शक्तिः शक्तिभेदादेवकारणसाजात्येपिकार्यवैजात्यं तत एव सा
द्ध्यतआह शक्तिभेद इतिचेत्तोऽभिन्नोधर्मीयत इत्यर्थः तथाचयदिशक्तिविशेषाधमिणोऽभिन्नस्तत्स
जातीयश्चनतदाकार्यक्रमवैजात्ययोरुपपत्तिः अथाभिन्नोविजातीयस्तदाकारणभेदेवैस्यीकृतमितिएवसिद्धि
र्वेतिनतुस्वभावैदेकारणक्रमेणएकजातीयचततः एवविजातीयस्तदाकार्यं जयतितत्राह स्वभाव इतिपू
र्वपूर्वकार्य्यस्योत्तरोत्तरकार्यहेतुत्वे एकमेव कारणमितिव्याघातः तदनपेक्षितत्वेपस्वभावावच्छिन्नस्योत्तरकार्य
हेतुत्वेनतत्स्वभावावच्छिन्नस्येवपूर्वकार्य्यहेतुत्वेएकमेवकारणमितिव्याघातः तदनपेक्षितत्वेपस्वभावावच्छिन्नस्यै

विसामग्रीसामस्रावः कारणस्रावइतियावत् सचपत्रकलेनापाधभावस्याभावः॥ वह्निहेतुत्वंचिनाशक्तिहेतुत्वंनसंभवतीतिभावः॥

भावहेतवोनेयतया भावः शक्त्याश्रयः वह्न्यादिरितियावत् तस्ययोहेतुत्वमा दित्सज्ज्ञेनैवशक्तिरितितेषामर्थः तथाचोत्तेजकीभूतामोवस्यशक्तिहेतुत्वे

व्रीह्यादिना एव व्रीहयोऽनन्ता तायकत्वे तदुत्पादनेनेत्यर्थः॥ यत्किंचिज्जलसंयोगः प्रोक्षणं आधिक्यजलसंयोगोऽभ्युक्षणं सर्वांगे जलसंयोगः स्नानमिति बोध्यं॥
व्रीह्यारंभकपरमाणुभिरित्यर्थः॥

तत्कार्यहेतुत्वत्तत्वभावावच्छिन्नस्यैव पूर्वकार्यहेतुत्वात् तद्वैतत्कार्यप्रसंगः कारणाविलंबविनाकार्यविलंबानुपपत्तेः
एकमेकजातीयमेव कारणं स्वभावाद्विजातीयकार्यजनकमिति न च पटजननकाले तस्य पटजननस्वभावतापत्त्याऽपय
कु॰टि॰ वत्ते तस्यापि पटत्वापत्तेः अन्यथाप्रकृतिविपर्ययप्रसंगादिति तथा च स्वभावोस्तु स्वनस्वर्गहितलब्धौ यागात् तस्य
धनताबोधकवेदोपदेशकत्वेन नेत्वरसिद्धिरिति चेन्न विफलाविहक्वतिर्नोनद्दुःखैकफलापिकाः दृष्टलाभनापि विप्र
१० तमोपिने त्वरः विशेषाप्रेक्षावतांप्रवृत्तिः सा निष्फलाप्रेक्षावत्प्रवृत्तित्वात् अत एव नद्दुःखैकफला ननु दृष्टध
नादेर्लाभ एव प्रयोजनमस्त्वत आह दृष्टेति निमित्ता ह्यप्रमत्तामुपत्यकाहत युधनानाते योगात् न च तेषु दृष्टसाध
नलिप्सा किंचादृष्टास्वीकारेण यत्तिनादृष्टलाभेपि न संभवति अदृष्टस्य लघुवतद्दशान्तेस्तु पश्चिम्यो हानात्तदृत्तिः ननु
केचित् स्वस्यारके रिय धर्मस्य स्वासंस्थापितारति चेत्तत्राह विफलमदृत्ति नह्येक श्रीश्वरमतारणाकुतं हत्तीपाव
जीवमनशादिना आत्मानमवसादयति अन्यथा सिद्धमेवाप्रत्यक्षवति खादृष्टे स्वर्गे च प्रमाणामिति पर्यावपितं न वह
स्वर्गादिकं तथापि यागे नेव हेतुर्यागत्वं तानन्वयवैमानमस्तीति चेन्न चिरध्वस्तपरत्वा फलायालं न कर्मातिशयं विना संभोगा
निर्विशेषाणां भुनत्तेश स्कृतैरपि चिरध्वस्तकर्मणां वरूपातिशयव्यापारविनान फलायालंमकर्मातिशयं विना सं
भोगानिर्विशेषाणांनभुतै अनुभवस्मरणास्थलेपि चिरध्वस्तकारणस्वभावरूपव्यापारमापात्वन्निश्चयेस्तिन्न चस्व राम॰
ष्टं तथापि तन्नेनाम्यधर्म किंतु भूतधर्म एवेत्यत आह संभोगइति संभोगः सम्यीचीनो प्रतिनियतो भोगइन्द्रियावत् १०

तस्यावघातो त्पादापत्तेरित्यर्थः

स्वसमानाधिकरणाकृतिजन्मप्राप्त्युद्देश्यफलसंबंधेन अनेकोद्देश्यकप्रायश्चित्तादावित्यर्थः

नदाणात्

तन्मते जन्यनिष्ठशक्तेरेवाधेयशक्तिसंज्ञा आत्मनिष्ठशक्तिरपूर्वसंज्ञा॥

निर्विशेषाणां अदृष्टध्वंसानां मतैः संस्कृतैरपि तादृशादृष्टरूपसंस्कार एव द्वारमिति नोपपद्यते अयमर्थः मृतस्य स्रक्चंदन
वनितादेर्दृष्टत्वेनैकस्यादृष्टजनयंतीति नियमो न स्यात् यथा कथंचित्स्वर्गस्य कल्पना गौरवात् सामान्यतः दृष्टयकोदक
मात्मनिष्ठमेव तत्कल्प्यत इति। ननु विध्वस्तकारणाभावरूपव्यापारव्याप्तमितिप्रयोजकं न च ध्वंसस्य व्यापारत्वे यागादेः प्रति
बंधकत्वापत्तिर्यागादेः कारणीभूताभावप्रतियोगित्वापादने इष्टापत्तिः न च प्रतियोग्यभावयोरेकत्राजनकत्वं
नियमो प्रयोजकत्वात् अनंतादृष्टकल्पनेगौरवात् अत्राहुः नपूर्वोक्तरीत्या कारेप्रायश्चित्तवैफल्यं न च तस्य नरकं प्रतिब
धकत्वे आशुविनाशिनस्तस्य नाशोत्तरनरकप्रसंगात् न च प्रायश्चित्तध्वंसः प्रतिबंधकः तदुत्तरकृतकर्मणो न
रकाभावप्रसंगात् न च तत्कर्मव्यक्तिजन्यनरकं प्रति बंधकत्वस्याप्रसिद्धेः न च तत्प्रायश्चित्तप्रतियोगिक
प्रागभावस्य तत्प्रायश्चित्तपूर्वकालीनतज्जातीयकर्मव्यजन्यनरकं हेतुत्वं तादृशाः दुःखेन तत्प्रायश्चित्तध्वंसस्यैव वा
प्रतिबंधकत्वमिति वाच्यं एतज्जन्मकृतकर्मनाशकप्रायश्चित्तकृतेपि पूर्वजन्मकृततज्जातीयकर्मणा दुःखज
नेन व्यभिचारात् न चैतज्जन्मकृततज्जातीयकर्मजन्यदुःखेतत्प्रतिबंधकत्वस्याप्रसिद्धेरिति एवं कीर्तनेनापि पुण्यप
पुण्यमाप्नोतीति श्रवणात् ध्वंसस्य हेतुमशक्यत्वात् शब्दविधयापुण्यापशब्दाच्चादृष्टमिति हि दिनितवित्सपत्कर्मप्रा
यश्चित्तकृतनरकध्वंसातिरिक्तध्वंसस्यैव नरकजननेव्यापारत्वात् अत एव प्रायश्चित्तवैफल्यं न दूषणं लक्षितत्वं समक्षेदृष्टस्य कार
णावच्छेदकत्वात् एवं कीर्तनेनापि न च तत्तध्वंसस्य दोनातत्पापत्वेन नाशोगौरवात् संस्कारजनकतापातत्त्वेदृष्टस्यान्य

न च जलसंयोगस्य कुस्त्रीहितनिष्ठत्वाभावात् कथं कर्मतोपपत्तिः कथं जलाधिकरणत्वायेन व्रीहितयजलसंयोगेनैव बहुवचनोपपत्तिः ताल्लोपादानच
प्रोदानस्य कृत्स्नोद्देश्यताप्रयुक्तत्वात् अन्यथा प्राधान्येपदोपितुल्यत्वादस्तुपामकातेः॥ व्रीह्यादेरापरमाण्वंतमंगरतिर्गपक्रमित्यर्थः॥

मरणं करोति

कु॰टि॰

११

स्वेनवागीदि नैकस्मिन्नेवा दृष्टे धर्मत्वाध र्मत्वयोस्तथा प्यज्ञुवधर्वा स्वीकारेण सां मिति भावः॥

तत्पत्निज्यनं पूजायां देत स्थिति॥

ममकार इत्यत्र शरीरत्व स्वच्छेदकता संबंध एव षष्ठ्यर्थः तथा च यथा मम शरीरं तथा एषा प्रतिमापि अन्तिम पर्यन्तमपि संगच्छते

त्वस्यैव मम त्वा भाव प्रतिबंधकतायां तदेव मानमत्व स्यैवा दोषत्वात् अन्तकापर्वकल्पने गौरवाच्च पुराणदानमपि त्वयं यथा एतस्य स्वर्गजनकत्व इति तानमित्तानपरं च ध्वसद्वारा दानं स्वर्गहेतुः न प्रतियत्नोपि ज्ञानविशेषो ध्वंसद्वारा प्रतिष्ठितः स्वर्गहेतुरित्य त्रापि द्वारासिद्धिः पुराणपदं तु यागादेरेव हि वाचकमिति अत्रोच्यते गंगास्नानादेः सर्वांगीनं जलशयोग हृप स्य स्वर्गजल सयो गध्वंश द्वारा स्वर्गहेतुत्वमपेक्ष्य लाघवात्तावत् स्यौगानामेकमपूर्वमेव द्वारं कल्पते समह सृष्टस्य करण ता कल्पने गौरवात् केचित्तु तत्त्व ज्ञानस्याह इष्टनाशकत्व वासना नाशद्वारा अपूर्वानुत्पादे प्रयोजकत्व वाऽभयथाप्य पूर्वसिद्धिः न च वासना या हेतुत्वं तत्त्वज्ञानेन तन्नाशात् अभोगादिति वाच्यं योगीनां भोगानुत्पादापत्तेः न च वासना कालिनयथा त्वादिना स्वर्गादिहेतुत्वा सिद्धेः अन्यथा ख्यातः सिद्धेः तत्रोनं तं चरम व्यक्ति कल्पने गौरवादित्याहुः ध्वंसस्य व्यापा रत्वे स्वर्गधारा विरामो न स्यात् न च चरम स्वर्गमव्यक्ति कालीयत्वं तथा सव्यक्तेः सर्वं तं कोमं जन्य स्वर्गं प्रतिबंधकत्व विनिगमनाविरहेण तत्कालीन ध्वंसकोटिनां प्रतिबंधकतापत्ते चरमत्वस्य तत्तद्व्यक्तित्वरूपतया अनेनात्मसत्त स्यैवात्मनो नेकदा भोगेन चानेन तकाय कारणाभावप्रसंगात् न च कालेकाल विशेष सहकारित्वं तस्यापि वाच्यमनन्तेषु दानामपि स्वर्गप्रसंगात् अतस्तदभावो देवफलभावोप्योपीति वाच्यं कालभेदस्यानन्त्ये दृष्टयुगादि सहकृपस्य क्रियाकूटप्रसिति तस्या द्वेवत्वात्तेनैव वाच्यमाच भोगप्राक्परक्षणोत्पन्न ध्वंसव्यक्तिरेवात्र सहकारिणी वाच्या तथा च सहकारिणो पुत्तरा विधा विधत्वेन तस्य तद्धारया अपवर्गसमापतेः मन्मते तु काल विशेषः सहकारी मालाच्यः इत

नन्वेकप्रतिमा प्रतिष्ठानंतरं प्रतिमांतरस्य पूजनावारणाय तत्प्रतिमा प्रतिष्ठा समानकालीन यावदस्पृष्टरूपस्पर्शनाभावस्य प्रतिमा पूज्यता प्रयोजको न वता वाच्य स्तथा च मार्जनादिना ऽवयवापचयान्माता प्रतिमानाशे खंड प्रतिमायां पूज्यता पर्यवसिति वचन तत्प्रतिमा प्रतिष्ठा कालीन यावदस्पृष्टरूपस्पर्शना नाभावस्य तत्प्रतिमारंभक संयोगमात्रारंभ प्रतिमा पूज्यता प्रयोजकत्वं वाच्या॥॥॥ अत्र प्रतिष्ठा कालीन यावदभावे प्रतिष्ठा ध्वंसकालीनत्वं विशेषणं बोध्यं॥

राम॰

११

नन्वयत्रपापादिस्वरणान्त्रिपापसाधनंतत्रकृतोजपः अप्राप्तविवक्षायामपिसंगानुपपत्तेःस्वरूपसदेवपापवत्वेप्रसंगोहतदितिचेतपरिहाविद्धेर्निःचरल
त्वप्रसंगइतिचेन्नपापतदभावेतोःस्वरूपसत्वेसतिपासंपीपत्वादिनासंदिह्यमानःप्रयोहयनेनविधिनातत्सामान्यइतिप्रपत्रिज्ञानस्वतेन
त्वाततत्वेपरिहाविधिविनानेतिनस्यादितित्वातपजलुससमाहोमादिनातीदृशाजीनाभावस्तयगसंतरमाध्यवद्धेतिइतिकिंदेवेनश्यपरिहापरिहा

नीलुतथागादीनांभोगानुत्पादेनिर्वाहायप्रारब्धभोगानामेवकर्मणांस्वभिन्नकर्मजन्यफलंप्रतिविरोधधीत्वंकुल्यमिति
ध्वसमस्यव्यापाणालेतस्यान्वितत्वात्रकर्मान्तरेणाभोगजननस्यात्रपतितस्यकर्मान्तरफलविरोधित्वस्याहमन्तमेतत्तुचर
मस्वर्गवत्तिविशेषस्यज्ञातीयापूर्वनाशकत्तावच्छेदकस्यकल्पनातद्वच्छिन्नेनचापूर्वनाशेनकर्मान्तरेण
निराबाधएवस्वर्गोत्पादइतिदर्शवाजपेयादिजन्यस्वर्गभोगस्यलेदर्शमापूर्वजन्यचरमस्वर्गवृत्तिरेवजातिरतोनानुपपत्तिः
साफः अनुत्पादानुकूलशक्तिर्वहतीद्रियकश्चिद्वृत्तधर्मोऽतीकरणीयोयद्दमावश्छिन्नस्यप्रतिनियतात्मभोग
हेतुत्वंशक्तौविप्रतिपत्तिःकारीनिष्वज्ञन्यानुकूलाद्वितीद्रियभावभूतनवानप्रासस्तथाप्रसिद्धिःयद्वाकारणता
वच्छेदकमेवं अतीद्रियत्वव्याप्यनवावादृसिस्समामतःविशेषतश्चवद्रीप्त्यानुकूलादिष्टातीद्रियेभावभूतधर्मवत्वेवाका
तत्वानुत्वसंयोगेवत्तादृशधर्मसमवायीनावाःआत्मातथात्मसिद्धअनुकूलात्वचेकाप्यभावव्याप्याभावप्र
तियोगीत्वकारणतावच्छेदकसाधारणमितिनायसिद्धातात्प्रसिद्धाइतिवर्द्धमानोपाध्यायाअत्रहाचहतोपाध्याय
वस्तुमात्रपक्षश्चातोबाधादिवर्जनकेपञ्चपचदातन्मतेस्यादितिकारणातीत्युक्तनचादृष्टश्चिप्यपक्षसंस्कार
गुरुत्वमादयात्मएथिव्यादावथातःसिद्धसाधनंतद्भिन्नकारणस्येवपक्षत्वात्नन्वपक्षत्ववच्छेदकेक्वेत
दोषएवनेतिवाच्यप्राचीनमतेनैवोक्तत्वादन्यैषापाश्चिद्विष्टादिपदप्रक्षेपानुपपत्तिरवजनानुकूलत्वंतादृष्याहि
द्यापद्धास्थितिस्थापकत्वतोपिपक्षात्वेतभावात्माहापोशातःसिद्धसाधनवाराणापत्ततदृष्टश्चस्वानिमित

कस्यजपप्रसंगान्यतरजनिकारवविषयकंसरित्यापूरत्वानकुलपेहेवत्वरतिविषयत्वादित्वनुमानेनतादृशान्यतरपरत्वजनकुत्वेवि
शेतन्यायेएसाधनतातोनादिरथात्साभाजीकामापूर्वातःतादृशापूर्वत्वविदानुमानेपादजानुकूलत्वसाभाजीकानांवप्रविजेपप्रसंगान्यतर

प्रमापिकादोषात् प्रवृत्तित्वादित्यादौ दर्शपदितावाजपाजवजनकत्वं विना न संभवातीत स्याद्भुक्तिरेखेनासिद्धः स्यात् आदिशब्दं देवतासन्निधिरुच्य
तेतदात्मेतत्प्रायानं गीकर्तनयेनतिर्वेदज्ञीसतत्ॐ नयमतत्साधारण्यात् एककल्पनमावश्यकं तत्र वेदाधीनत्वं स्यात् पतद्दीकोजपाजपान्यतरका मः परीक्षां
कुर्य्यादिति कल्पोविधिः अथवा सत्सप्रतिज्ञाजमकामस्तेलामारोदेदसत्सप्रतिज्ञोस्तुलानारोदेदिति विधिनिषेधवशात् धर्माधर्मसिद्धिरिति ॥

कारणकानुकूलत्वं अदृष्टपरमदृष्टवशात्तस्य संयोगेनासिद्धसाधनवारणार्थं अव्याप्त्यापद्यते परं अन्यथासिद्धिकर
णाभेदेन भावभेदानभ्युपगमे तत्रैव प्रतिवंधकाभावव्यवच्छेदभावपदमनर्थकस्यात् तदुपस्य योजिताभावः सिद्ध
साधनवारणायानीक्रियेत न च तत्र एव प्रतिवंधकाभाववारणाभावपदेपदर्थमदमते अनुपलब्धिगम्यत्वात् तस्यानिक्रि
यत्वात् दुरदृष्टादिप्रतिवंधकाभावस्यानीक्रियत्वाद्व यथा कथंचित्संबंधीतया दृष्टेनैवाप्योतारावारणधर्मपदपरत्वे हि त
रस्यधर्मस्त्वन्याश्रितत्वादित्रियदेतिनचप्रतिवंधकाभावमादायमदमते थैवरं धर्मपदस्यभावपरत्वादिति ताहशेति
अनुकूलत्वपरिजनकत्वतथात्वन्मते प्रसिद्धाः अथावच्छेदकत्वंतदा स्वन्मते प्रतिष्ठिरितिसत्तत्राह
कार्य्यमात्रिकीनचनित्यशात्त्वाप्माप्तिः अनित्यकारणमात्रपक्षत्वे तथादेष्यते नच शक्तिरेव नास्तिकुतस्त
दृष्टातेनधर्मातिरकल्पनमितिवाच्यं अन्यथामंत्रादिभिर्दाहप्रतिवंधानुत्पत्ते नचादृष्टवैगुण्यादेवदाहाभावः दृष्टसं
पत्तौतस्मासंभवात् यादृशादृष्टवकरतलानलासंयोगाद्दाहोदृष्टस्ताहशादृष्टे सति मणौ दाहोन जायते जायते तदा चक
रतलानलसंयोगेनदाहप्रतिवंधक नाहष्टमुत्पाद्यते तज्जनकशुभाशुभाशुभकर्मीकारणादितिन च मरणादितिनव
मरणप्रभावोहेतुरभावस्याहेतुत्वात् इतीपितत्पूर्वोक्तादृष्टस्यप्रतिवंधकत्वप्रतिवंधकारकस्यप्रतिवुधकत्वात्म
णेरेवप्रतिवंधकत्वे प्रतिवंधकत्वानुपपत्तेश्चेत्किस्विकारेचमरणोशक्तिनाशकत्वेनप्रतिवंधकत्वोपपत्तिरिति
चेतत्राह भावो यथातथाभावःकारणकार्य्यंवन्मते प्रतिवंधोविशामग्रीतद्धेतुप्रतिवंधकः यथायुत्तयाभावः कारणंतथा रा॰

निषिद्धकर्मजन्मदुरदृष्टस्यपराजयपत्रयोजकत्वं संभवति जयस्य तेप्रात्कमादृष्टस्य तत्प्रयोजकत्वं न संभवति ब्रह्मवधाकरणादिनादृष्टाजना १२
नादित्यत्रसाधारणपदेति ॥

भावोन्वयव्यतिरेकग्रहादेहमयेत्रैव सत्वादितियथाभावः कार्य्याभवतिध्वहस्तयाहेतरपि स्यादिस्याहकार्य्येत्यादि इति अन्यथा
यद्यभावकारणं स्यात्तदा कार्योत्पत्तिन स्यान्नच मणिसत्वे समुत्तेजकेनाशे सति कथमण्यभावः कारणं उत्तेजकाभावविशि
ष्टमण्यभावस्य दाहहेतुत्वात्तेन च मणिकालीनोकालीनदाहे उत्तेजकमेवहेतुः उत्तेजकानांमत्रौषधादीनामननुगमात्
त्लाघवेनतावदुत्तेजकाभावविशिष्टमण्यभावादेरेकैकस्यैव हेतुत्वात् उत्तेजकशून्यप्रतिबंधकस्यलेतद्भावस्यै
व हेतुत्वाच्च प्रतिबंधे तितथाच मण्यादिरेवप्रतिबंधस्तत्रापोताप्युरुषप्रतिबंधकउच्यते एवंप्रतिबंधः कार्य्या
नुत्पादस्तज्जनकत्वमस्तेरप्युत्तेजकाभावस्यकार्य्याभावजनकता च योगक्षेमसाधारणी सत्वैव अन्यथा मणिव
न्हिनिष्ठशक्तिनाशेदुत्वमणेः केनपुनः शक्तेर्जननीयाया अग्निसंभावहेतुजाशक्तिरितितेषामुपचिह्नित्सत्याद्यातेः
सहस्थैव उत्तेजके सहकृतशक्तिजनकत्वाच्च प्रहरन्देस्यादेवभिप्रायः कालविशेषस्तत्कालावच्छिन्नकरतेहंयो
गोपाप्रतिबंधकं नचमण्यभावः कारणतावच्छेदकः मण्यभावविशिष्टएवन्हेर्वहाविशिष्टमण्यभावस
वाविनिगमाविरहाहेतुत्वात् अन्यथा कालो दण्ड एव च्छेदकत्वापात् ननुप्रोक्षणास्यकालोतारतरीयावच्छ्वात
हेतुत्वात् तद्व्यापारे ब्रीहिनिष्ठः शक्तिविशेषएवापेक्षः नचतत्रादृष्टंपुरुषनिष्ठमेवोत्पद्यते इतिवाच्यं तत्पाक्षणिकत्वादृष्टस्यैव घातम्
सपत्नेनद्वाराचतस्यावघातहेतुत्वं वाच्यं तथाचव्रीह्यन्तराणामपि सस्यापि सस्यादिति साक्ष्यात्वं व्रधोः इतिप्रपादक
त्वेलाघवाच्चब्रीहिनिष्ठएवयागोपयतनफलाधीनयाशिष्टे क्रियते सततनिष्पत्तिमापजनकोपोगवदिति

कु॰ रि॰
१२
13

नियमाच्च एकस्मीप्यादिनामापरमाणवमाधककर्मणां द्रूमेऽप्रतिबन्धयानुपपत्तिः तस्मात्तत्र शक्तिविशेष एव कल्प्यते इति तदत्रा
पि यागादेस्तरतौ स्थिरभूतधर्महेतुत्वमिति चेन्न संस्कारभूतं एवेष्टः प्रोक्षणाभ्युक्षणादिभिः स्वगुणाः परमाणानां विशेषाः
पाकजाद्येः स धर्मः पुरुषनिष्ठ एव व्रीहिषु ताहृश सहस्राधर्मकल्पने गौरवात् सकलव्रीहिसमवेतैकधर्मकल्पने
एकव्रीहिनाशेनशेत्तन्नाशाद्दवघातवाधापत्तेः तन्नाशकालीनसमवेतनाशेतन्नोऽशसेहेतुत्वात् यावद्व्रीहिनाशस्यहे
तुत्वकल्पने गौरवात् नचैवमदृष्टवदात्मसंयोगस्यव्रीहिष्वन्तरपिसत्वात् दुस्साहयेः स्वजनकप्रोक्षणजनकाभिप्रायवि
षयत्वसंबंधेन हेतुत्वात् अस्तु वा दृष्टस्य विषये विषपि भावत्वस्य तत्कश्चस्वस्वसंबंधविशेषाद्व्रीहिषुः एतेनाभि
मंत्रितपतः पथ्यवादोविप्रचाण्डालनाशेच विषादितिष्टैव शक्तिरित्यपास्तं तत्रापि मंत्रपाठादिना पुरुषस्य वा दृष्टजना
दित्यापायनाभ्युक्षणादिभिरितियोयद्धत्तेफलार्थितयाद्दृस्यस्यश्रुवधार्थितयाक्रियामाणोपेनपुरुषनिष्ठादृष्ट
जनकेव्यभिचारात् नतत्रैरेवत्राद्दृष्टजन्यात् तद्विनाव्यश्रास्त्रदेशितं फलमनुष्ठातरीत्युत्सर्गस्यवाधक
त्वात् परिस्यागायोगात् नच हारीतसहस्त्रहरिद्राजलाद्वसिक्तहरिद्रादिपुष्पमुपयोगात्सद्योव्यापाद्यपतिदृश
रात्रोषितकांस्येघृतं चापि विषविषाते तामुपात्रे स्त्रीरमपितिक्तापतेत्युक्ते हरिद्रानलसाधितहारीतमांसस्य
वस्यशक्तिराधप्रोजकस्यपन्नत्यात्तज्ञानोविपद्यते पाकजरसस्यानन्त्यात्तत्साधितसाधारणपादितिवाच्यनिमि
त्तविशेषाधीनपाकजरसविशेषस्यैव मारणप्रयोजकत्वस्यकृत्तावपितस्यैवप्रयोजकत्वस्य वक्तव्यत्वात् नन्वेवमत्रा एम०
१२

सत्त्वातिविषयस्यैकनिष्ठपेक्षातिरिक्तत्वस्य सत्त्वमिति विषयत्वेनोपवादिसिद्धमिति निष्प्रयोजनाभावेन निर्विकल्पकत्वप्रामाण्यमावश्यकमिति भावः

वादैकदेशिमते प्रेत्यादृष्टं स्यात् भोक्तृपुरुषनिष्ठानेकादृष्टकल्पने गौरवात् लाघवात्फलसमानाधिकरणमपूर्वं कल्प
ते परंपरया वा फलोत्पादकत्वे गौरवादिति यदि तदा प्रोक्षणेपि तुल्यमिति चेन्न तत्र व्रीहिसमानाधिकरणस्यापूर्वस्य क
ने मुक्तस्यापि पितुः श्राद्धादिना स्वर्गजननापत्तेः नचैवमसना कालिकत्वान्न धर्मादेः स्वर्गादिहेतुत्वात् स्वर्गजनक इति इतिवाच्यं ला
घवेन धर्मत्वेनैव हेतुत्वात् भोक्तृनिष्ठानेकादृष्टकल्पनस्य फलमुखगौरवात् अतिप्रसङ्गभयेन च तत्तत्पुरुषनाशना
कालीनधर्मत्वेन तत्तत्पुरुषस्वर्गहेतुत्वेन तत्कार्यकारणप्रसङ्गात् एवं व्रीहिसमानाधिकरणादृष्टकल्पने फलस्यापूर्व
नाशकत्वं न स्यात् वैयधिकरण्यात् तत्राप्यपति परंपराकल्पने गौरवाद्धर्मत्वेन सावित्वेन समानाधिकरणेन सामान्य
तः कल्प्यकारणाभावकल्पनात् भोक्तृनिष्ठमेवादृष्टमित्यनेन च व्रीहिप्रयोगासाक्षात्सम्बन्धाभावात् परंपरासम्बन्धे तु गौरवं न
च विहितत्वेन पुरुषनिष्ठातिशयजनकत्वमनुमेयम् अप्रयोजकत्वात् विचिकित्सादिनाव्यभिचाराच्च स्यादेतत् न व्रीहि
कर्मत्वानुपपत्तिः प्रोक्षणक्रियाजन्यजलसंयोगरूपफलशालित्वेनैव कर्मत्वोपपत्तेः यथाशङ्कते न प्रोक्षतीत्य
त्र का गतिः तत्राप्यपेक्षान्यायभावादिति व्रीह्यादेरेवेत्यपेक्ष्य तत्राह स्वगुणाः इति स्वगुणा एव परमाणोर्नाविशेषाः स्त
कार्यविशेषसहकारिणोऽनोनाधेयशक्तिः ननु कादिविद्भूतरूपत्वेनान्यत्रसम्बन्धस्य ग्राविपि एवं कोपि विजले द्रव
कथा च नैनेतिकृहतो विशेषः तस्माद्यत्र शक्तिविशेषबोधृत्वानुद्भूतरूपादिकं जायते एवं प्रीहिप्रोक्षणाद्यतिमति
मादौ शक्तिविशेषो जन्यते तद्धस्यति मापजादौ फलफलोत्पत्ते यजमानादृष्टद्वारैव तत्रतत्त्वेतिचेन्न भोगोऽन्यथामान

कु॰ टि धर्मो स्यापे पूज्यत्वप्रसंगात् चांडालादिस्पर्शोनंतरमपि पूज्यतापत्तेश्चेति चेन्न निमित्तभेदस्य योगाय तत्र तथेति चे
त् भोगेन पूज्यत्वादिवत् इत्याह यद्देवता सन्निधानेन प्रतिमि स्नानतो विना अदृष्टविशेषादेर्वक्तुं तत्त्वादिकं ज्ञापयते अन्य
१४ था भवतां शक्तिविशेषतो स्वतावपि नियमो न स्यादिति वस्तुतो दृष्टविशेषाद्युद्भवइति न स एव स्य धर्मत्वाधर्मत्वाधर्मत्व
14 त् व्याप्यजातेर्व्याप्यव्यापकभावे कितिगमकाभावेन शांकरप्रसंगात् किंतु तन्नीलत्वेन गद्रूपपीतत्वेन विजातीयद्वैत
नीलपीतादिकं प्रति हेतुतावच्छेदकत्वमुद्भूतत्वस्य नानात्वाद्युद्भूतरूपस्य कथमसत्पक्षहेतुता अनुद्भूतत्वाभाववकूटविशी
ष्टत्वेन हेतुत्वात् एकत्वनिष्ठजाति विशेष एव प्रसूज्यजनकतावच्छेदकस्ताइत्याम एकत्वं चागगनादाविस्वप
रेदेवता इति पूजा हि भवतीति शेष प्रतिष्ठया देवता सन्निधानं च क्रियते सन्निधाने च तासां महाकारमम कारूप माहात्म्य
स्नान स्नानस्यापि विना क्लेशपितृ जन्यसंस्कारस्तावत्कालतिष्ठति अस्पृश्यस्पर्शनादिना नश्यतीति चेत् न देवतापक्षे उक्ता
तस्यैतेनापमते प्रतिभिन्नेनेत इति अत एव प्रतिष्ठाकालीनस्य स्पर्शप्रतियोगी कपाद्भावविशिष्टाऽस्पर्शज्ञानकृता
पूर्वमस्पृश्यमपेक्षित प्रतिष्ठित पूजये इति विधीवलादिति प्राञ्च न व्यासक्त प्रतिष्ठितस्मृतीत प्रतिष्ठत्यां च प्रतिष्ठा
कालीनास्पृश्यस्पर्श प्रतियोगिकयावद्भाव एव हेतुर्नतु तज्ज्ञानमपीत्याहुः केचित् अप्रतिष्ठयापमाना रम॰
द्दृष्टमेव जन्यतेतस्यानुस्मरणेऽपि तद्दृष्टं प्रति भोगजनकादृष्टस्येव व्यक्ति विरोधीत्वात् अस्पृश्यस्प
र्शेनेनतद्देवादृष्टनश्यती प्रतिमानिष्ठता दृशशक्तिकल्पने चिरकालमार्जनादिना अवयवात्मेचयश क्लिना १४

स्तापत्तिरित्यादुनतुलारोहणादिपरीक्षासामग्र्याकापिशक्तिर्जन्यते धर्मजननेसदाविजयापत्तिरधर्मजननेसदापराजया
पत्तिरितिचेन्नाजयेतत्व निमित्तस्यवत्तिलाभायकेवलपरीक्षासमवेतस्यपरीक्षाविषयोमत्ताः जयेतरस्योजयभंगयोर्नि
मित्तस्यप्राक्तनादृष्टस्यप्रतिलाभःपरीक्षादीनाक्रियतेवत्तिलाभःसहकारीसमवानंतत्रसहकारीत्रनेनविधीनायत्नस
हृतःपापवानिष्यापोवाद्दृक्जितदेवतास्नानंपश्चाद्वत्तिलाभोजनमेवतत्रप्राचीनपापमदृभावाद्दि
मपेक्ष्यजयभंगाहेतुधर्माधर्मौपरीक्षयाजन्यतेसाक्षाद्विध्यभावेपिजयभंगरूपशुभाशुभफलेन
तादृशविधीकल्पनात्तत्रअन्यथाशक्तिकल्पनेपिनियमोनस्यादितिःपरीक्षाविधानादेवतासन्निधिःक्रियतेतांश्चजयपराज
योजनयतीतुदेवताचैतन्यपक्षएवघटतेनोभयमतेःइतिसाधारणापायेदमुक्तंनचात्मदृष्टांतेनजनकत्वहेतुनाविप्रतिप
त्तुपदर्शितसाध्यसिद्धेवशक्तिसिद्धिरितिवाच्यअनुमानानाविपरीतवाधकाभावत्वेनाप्रयोजकत्वात
नचसहचारदर्शनाप्यामेमेवव्याप्तिग्रहसाध्येशक्त्यातिरिक्तेतिविशेषणातेनैवहेतनातसिद्धावे
तत्रहतिरिक्तेतिविशेषणास्यांपरातस्ताद्दृष्टानात धर्मसिध्यापत्ते एवशक्तेर्मदिहेतुजेलेशतपनकुलाप्पन्नाशक्ति
रेवंतद्धनुकुलान्वेसनवस्थापातात्क्तस्तर्हिभवताशक्तिपदार्थः कारणत्वमितिगृहाणनन्यथासिद्धनियतपूर्व
वतित्वत्रअन्यथासिद्धिश्चपचध्यायेनसहैवपूर्ववर्तित्वज्ञानयथाघटंप्रतिदंडरूपस्याअन्यंप्रतिपूर्ववर्तित्वे

अवयवसंस्थानं अवयवसंयोगः तद्विशेषप्रतियोगिकैकार्थः समवायानुयोगित्वविशिष्टद्रव्यत्वं ।।

ज्ञाते एव घटस्य ये प्रतिपूर्ववर्तित्वज्ञानं यथा घटं प्रति दंडरूपस्य अन्यं प्रति पूर्ववर्तिन एव कार्यसंभवे तत्सहकृतं
कु॰टि॰ कृतत्वं यथा गंधवति गंधानुत्पादात् गंधप्रति गंधकस्य चित्तो भावस्य नियतपूर्ववर्तित्वकल्पनेन गंधप्रतिपाक
जस्य स्थले रूपप्रागभावादीनां यत्र च जन्यं प्रति जन्यकस्य पूर्वभावो ज्ञाप्यते तत्र जन्येन जन्यकं अन्यथासिद्धं यथा
१५ घटं कुंभकारेण कुलालप्रति तत्पिता पमादयेव यस्यान्वयव्यतिरेकौ तेनैव तदन्यथासिद्धं यथा दंडे न दंडत्वं नियमो
व्याप्तिः सा च देशिकी कालिकी च संख्यास्तु आत्मधर्मो ऽदृष्टं तत्र बुद्धि निष्ठलीनत्वादिकमपि बुद्धेरेकत्वान्न कारणत्व
15 कात्तत्संचतन्मात्राणि एकादशेन्द्रियाणि च प्रपंच तन्मात्रैः पंचमहाभूतानि जायते तदुक्तं मूलप्रकृतिरविकृतिर्महद
राद्याः प्रकृतिविकृतयः सप्त षोडशकस्तु विकारो न प्रकृतिर्न विकृतिः पुरुषः बुद्धिगतत्वेन तन्मात्रा अभिमानान्यथा
उपपत्त्या च पुरुषः सिध्यति न चात्मैव तत्त्वादिषष्ठावच्छिन्नं ज्ञानं रूपोऽस्तु किं महत्तत्वेन (?) सविकारेण तिवान्यतया
सक्तिसहेतुदृष्टानिष्टज्ञानं सत्तान्मोक्षाभावापत्तेः न च विषयसंबंधस्वभावो मास्तु विषयाः सवत्वितिसंबंधाः
भावाः संतु तत्तथा च विषयाणामाति ऽभावो मोक्षः स्यादिति वाच्यं तत्त्वासत्ति घटादेः दृष्टादृष्टविभागानुपपत्तेः नन्वे
वमिन्द्रियांतरेणादृष्टादृष्टविभववि भागोऽस्त्वत्रौ किं मनसेति वाच्यं व्यासंगदशायां दृष्टादृष्टविभागानुपपत्त्या मनःस्वी राम॰
कारापत्तिः एवं चदशायनोवराहो व्याघ्रो हं इद प्रत्येमीति स्यात् असन्निहितत्वे नव सन्निहितं अस्ति चेदिकामनसो १५

रपि विकारो तत्सङ्गिनो हंकारो निपत्तविषयतत्तविषयाभिमानो व्यापारो मंचतत्त्वः दृढितां व्यापाराभावोपि य व्यापारस्तदित
तु कृतत्वन्तत्रैव च धर्मो धर्मज्ञानाज्ञानवैराग्यैश्वर्यादिभावाष्टकं कसाहितमपि तत्रैव संस्कारस्य शरीरे नभ्युपगमात्
ज्ञानस्यैव स्मृतिहेतोरनभिव्यक्ततयानुवृत्तेरिति सनोक्तः महत्तत्त्वमंतःकरणं बुद्ध्याख्यमिति तत्रोच्यते कृतधर्मो नियंता
श्च नित्यश्च स एव नः अन्येषां न पवर्गस्याह संसारे यथा ध्रुव क्तीति समानाधिकरणस्तवद्ध मीस्य इति स्थितं एवं विचिता
चेतनो पियः कर्ता स एव न अस्माकं समानाधिकरणस्यैव कृतिजनकत्वात् चेतनो हंकर्तीत्यबाधितानुभवात्
प्रकृते क्रियमाणस्य स्यान्यथा तात्पर्यमिति वक्ष्यते अथ बुद्धिर्नैव धर्मी ज्ञया जडत्वाद्धटवदित्यनेनतस्य धर्मी विमत्वमपि
नस्यादिति एतेन बुद्धिरचेतना परिणामित्वात् कपालवदिति निरस्तस्तान कर्त्रीतत इत्यनुमानेनाकर्तृत्वप्रसंगाद्दोषा
तरमहानर्थ इति यदि नित्यानित्यमिति शाजेन्यापि वा च्यते ह्यात्तत्पूर्वं संसारसुखदुःखादे प्रतीतिप्रमाणानुपपत्तेरि
त्युभयथापि संख्यमतदुष्टपादमिहासंसार इति ननु सिध्यतु चैतनधर्म एवाहं दृष्टचेतनस्तु न नित्य विभुरूपः किंतु शरी
राणे वचनेन रागान्नि गो ते हजानामीत्यादि रोगे न गौरत्वस्तानेव योश्च समानाधीकरण्यानुभवादितिचार्वाकश
कायामाह नान्यदृष्टं स्मरत्यन्यो नैकभूतमुपक्रमात् वासनाशक्रमो नास्ति न च गंगत्स्थिर शरीरस्य चैत
न्यैवाल्ये नुभूतस्य पौवने स्मरत्यनेस्मरणप्रसंगाशरीरपद येन पर्व शरीरनाशाद्यदि पूर्वशरीरैः नुभूतस्य उत्तरशरीरे

कु॰ टि॰

१६

16

स्मरणं तदभावे त्वननुभूतस्य मैत्रेण स्मरणापत्ते ननु बाल्ययौवनयोरेकं शरीरं वाऽन्यमत आह नैकमपीति अयं क्रमात्
पूर्वशरीरस्य नाशात् अन्यथा परिमाणान्तरोत्पादे न स्यादिति ननु सान्द्रोपगम दृवासनैव पूर्वशरीरवासना उत्तरशरीरे
संक्रामन्ती स्वतः आह वासना संक्रम इति यदि कारणानुभूतकार्य्ये स्मर्य्यते तदा मात्रानुभूतस्य गर्भगतस्येन स्मरणा
प्रसंग न तन्नोपादानानुभूतउपादेयेन स्मर्य्यते उपादानवासनाया उपादेय संक्रम इति तैरनुभूत उत्तरशरीरेण स्मर्य्य
ते इत्यत आह न चेति स्थिरपक्षे पुच्छाद्युत्पत्तिरिति नाश्येवं तथा च दृष्टान्तया च पूर्वावयवात् उत्तरशरीरे हेतवः तथा
च करे क्षीणे करावच्छेदेनानुभूतस्य सहस्रस्योत्तरशरीरेण प्रसंगात् छिन्नकरस्य सर्वपावेशवयवीनं प्रत्यक्षजन
कत्वात् न चैवं रेवापत्तै तद्हतरशरीरमारभ्यते तेरपि कुतश्छिन्नहस्तमनुभूतमितिवाच्यं घ्राणकपर्य्यन्तानावा
ल्पशरीरवयवानां सर्वथा पपेनवाल्यानुभूतस्य यौवने स्मरणप्रसंगात् न च परमाणुएवानुभविष्यति तर
परवणपाददाराम्पल्वस्वं देशरीरे पीतिवाच्यं परमाणुभिः शरीरान्तरारंभे एतत्तु दृष्टानुभूतस्य तेनापि स्मरणा
दिस्यमेन च सूक्ष्मतामंग पूर्वपुंजाद्युत्तरपुंजोत्पत्तिस्तथा च पुंजनिष्ठ एव कुर्वीद्रूपत्वाद्व्यज्ञातिविशेषः स्मर
णजनकतावच्छेदक इति न दोषः न च तादृशजाते रुपलब्धिवाधः कार्य्यफलोपहितत्वज्ञानस्य तेरु
रुकत्वादिति चेन्न नवैजात्यं विना तस्यान्नतास्मिन्निन्तु मा भवेत्तादविना तेन तत्सिद्धौ नाध्यनिश्चय विना तत्त राम॰

१६

तथा च प्रत्यलपेन तादृशप्रवाहाविच्छेदान्न तादृशानित्यत्वमपि संभवतीति भावः   प्रयाहाविच्छेदस्तु निवेति ॥

क्षणिकत्ववैजात्यं कुर्वद्रूपत्वं विना न संभवति कुशलस्य क्षणिकबीजानां अंकुरस्वरूपयोगत्वेन तदंकुरोत्पादप्रसंगः न
चेत् सहकार्यभावात् तदभाव तथा सति स्थैर्यपक्षस्यैवोपितुमुचितत्वात् पदार्थसमर्थन रात्त्करोम्यत्ति व्याप्यैव कुश
लस्य बीजानां सहकारित्वेनासमर्थत्वमायाति सामर्थ्यासमर्थ्यलक्षणविरुद्धधर्माध्यासेन च क्षणिकत्वं कुशलस्य पो आ
याति एवमंकुरमकुर्वाणादंकुरपूर्ववर्तितीयक्षणस्य बीजादंकुरकारिणोऽवांकुरकारी बीजमकुर्वाणादंकुरपूर्वव
तर्थक्षणस्य बीजादंकुरकाबीजकारिणो कुरपूर्ववर्ततीयक्षणस्य बीजस्यैव अंकुरकारिबीजकाली बीजम
कुर्वाणादंकुरपूर्वपंचमक्षणस्य बीजान्तकुर्वाणस्य चतुर्थक्षणस्य बीजस्य भेदः सिद्ध एवं क्रमेण विश्वे षामेव
क्षणिकत्वमिति नेत्याशिद्धान्तः कुशलस्य क्षणिकबीजस्वरूपयोगादिति वैजात्यस्य क्षेत्रस्य क्षणिकबीजादिनि
ष्ठमंकुरजनकतावच्छेदकमुपपद्यते अथ कुर्वद्रूपत्वं कारणतावच्छेदकं तन्मते तेन तु धर्ममात्रस्यैवाबातव्याव
त्यत्वेनालीकत्वात् तथा सति तस्य तत्क्षणेन संबंधः संभवति न चाकारणेनासंबद्धकारणतावच्छेदकं नाम कु
तश्चानुगतधात्वकुर्वद्रूपत्वंकल्पनीयं अंकुरत्वावच्छिन्नोत्पत्ति नियमायैव तदवच्छिन्नकारणतावच्छेदकतया कुर्व
पत्वकल्पने जातेरलीकत्वे कुर्वत्वावच्छिन्नोत्पत्तेरलीकत्वयातादृशकार्यकारणभावाभावस्तत्तद्वाति विश्रान्ते च कार्य
कारणभावे लोकयात्राविलोपप्रसंगश्चेति सत्यं कुर्वद्रूपत्वं जातिस्त्वजातिर्नाभिक्रिपते किन्तु स्वकारणसामर्थ्या

ननु लौकिकानुपूर्व्या अनित्यत्वेपि वेदानुपूर्वीनित्यैवेत्यत आह न नेति ॥   सर्वज्ञकपिलादि   विशेष विशेषदर्शनशून्यकाले

तथाच परस्परं विरुद्धार्थविषयकत्वादेकस्यात्रापि प्रामाणिकत्वं नायातीति भावः स्वात्मपद्य उभयकारण विषयत्वं संबंधेन॥

तिशयासादितावलविफलजननस्वभावएवोत्पद्यमानः स्वकार्य्यं कुर्वाणः क्षणिको भावः कुर्वद्रूपशब्देनाभिधीयते
नतु कार्यजनकतावच्छेदकजातियोगेन तथाभिधीयते जनकत्तावच्छेदकविशेषरूपयोगरूपयोग्यतात्म
कतात्मकसामर्थ्यं तद्भावरूपविरुद्धधर्माध्यासेन क्षेत्रस्थकुशूलस्थयोर्भेदसिद्धावपिकारणविरुद्धधर्माध्या
सादेवतत्सिद्धेः अंकुराद्यर्थिलोकानां बीजादौ प्रवृत्तिरूपलोकाचाराद्यनुपपत्तिनादिसविकल्पकं न्यवासनाम
लकासततयात्तव्याप्तिविषयीभूतैरनुगतधर्मकिर्मैः कार्यकारणभावस्यापिकल्पनात् कार्यकारणभावकल्पनाविषय
स्यानुगतधर्मविशिष्टस्यासत एवानुगतरूपतामविषकल्पनात्त कार्यकारणभावकल्पनाविषयस्या
नुगतधर्मविशिष्टस्यासत एवानुगतरूपतयाप्रवृत्तिविषयतत्त्वव्यवहारलक्षणस्यपरमार्थसत्त्वान्नयन निर्वाह
मभावात् एतोधर्माणमप्रवृत्तोमरणानयनोदिवदिति परमततन्निष्कृष्टमाह तत इदानीमाख्यातत्वेन कुर्वद्रूपत्वजा
तिविशेषस्यैवतन्मतेक्षणिकत्वबीजमित्यमाने नेहमभिहितं तस्मिन्नेवेज्ञात्वेसत्यनुमानमसंभवतिकारणा
मुपस्थितं तद्रूपविहायकुर्वद्रूपत्वमन्यदेवकारणतावच्छेदकमितिसर्वत्रकार्य्यउपस्थितरूपमपहायकिंचि
देवान्यत्कार्य्यतावच्छेदकम विपत्तिराकृत्याकार्यकारणभावाग्रहात्कार्यकारणभावरूपानुकूलतर्कविलो
नेव्याप्तिग्रहासंभवात् तद्वत्स्यतद्विसतिव्याप्यव्यापिग्रह इतिसिद्धान्तात् जेनानुमानेन तत्स्यक्षणिकत्वसिद्धिः नच
प्रत्यक्षमेवप्रमाणं मन्मते निर्विकल्पकस्यैवप्रमाणत्वं च्छेदकत्वंधान्यत्वेन साकर्ष्यापत्तिः कुशूलस्थेधा

निरूपकतासंबंधेनयत्रकारणतावतित्रानत्रकार्यतासंबंधेन भिन्नभिन्नकालव्यक्तिफलसावनतपेलर्षः

अन्यनिषेधत्वंविरस्तु नभासतइति पदितेघकल्प्य सर्वेत्यापीति चेत्तत्तज्जाती यत्वनाद्यायो पत्तेरिति बोध्यं

राम०
२७

आदिनाशरदादिःपरिग्रहः तद्दिनं वर्षादिदिनं यो नियमः स्तादास्य घटितः तथा च वर्षादिनपूर्वकशरद्दिनपूर्वकादीनां वर्षादिनशःदिनादिषु यो नियमः वर्षादिदिनं वर्षादिना
व्यवहितं पूर्वकं शरद्दिनं शरद्दिनाव्यवहृतपूर्वकमित्यादिरूपस्तस्य भंगः वर्षाप्रथमदिनादौ व्यभिचारस्तद्वस्त्रकृते तेपि व्यभिचारः संभवं त्यतो न तादृशा नियम इत्ति मूलाभिप्रायः

धान्येत्वात् येच कुर्वद्रूपत्वसत्वात् कुर्वद्रूपधान्येतदुभयसंकरः न च जातिशाकर्ष्यदोषत्वेमानाभावः प्रत्यभावस
मानाधिकरणजातेर्नसमानाधिकरणमिति सामान्यतत एतज्जात्यभावसमानाधिकरणे तत्समानाधिकरण
जातेर्न तज्जातिसमानाधिकरणाभावप्रतियोगित्वमिति विशेषतश्च व्याप्तिनिश्चयात् नन्वेवं घटत्वमपि न जाति
स्वर्णत्वादिनासंकरात् न च स्वर्णस्मिन्नेतं तेजोवत्तिघटत्वं तु पृथिवीवृत्तीति वाच्यं स्वर्णत्वस्येव लस्योपष्टंभकपृथि
व्यामिवतेः पीतिमा च गुरुत्वं च दृश्यते यस्य च तत्कृताः तस्य लोकप्रसिद्धस्य स्वर्णत्वे केन चाप्यतेऽस्य नेनलीला
वसामभिधानात् पार्थिवाणावौदीनां तथा पि सकरणचमदपापाराणादौ नाघटस्वीकारात् अनुगतमतेविजातीये
संस्थानत्वविषयकत्वात् न हि स्वर्णपापणादिसाधारणचक्रादिप्रभिजन्यतावच्छेदकं येन तत्साधारणो
कजातिः स्वीक्रियते तत्तद्विधे जातीयघटकपालादिजन्यतावच्छेदकजातेरेव स्वीकारे चित्संस्थान घटशब्द नानार्थे
पनु घटत्वसंस्थानवत्तितद्वैसमवायिकारणतासंयोगजन्यतायाघटपदवाच्यतापाचावच्छेदकं न बगु
गतजातौ मानकर्ष्यदोष इति स्पनिवीजत्वेतो स्पतरकर्म जत्वमये जकजातिसंकर इति वाच्यं अन्यतरकर्मजत्व
वान्यतापघुटत्व स्वीकारादिति तीतन्नमहत्तरनीलो घनीलोघटः स्थूलतीति परिमाणप्रविशेषकर्मणामामानाधि
करणप्रतीतेः न च संस्थानेगुरुत्वेत संभवादथवा संस्थानविशेषकार्यसमवायिद्वव्यत्वे पुवलघीयेघटत्वं प
रपराघट इति व्यवहारे हेतुरिति कश्चित् केचित्तु स्वर्णत्वादिकमयवसंयोगवत्ति घटत्वादिकं तत्पट्मुपाधियेदं तं

जीवस्यादिपरमाणोरियं ... परमाणोरेव दीर्घरोत्पादकत्वादिति भावः

साध्यविशेषणे इत्यर्थः तथा चैतत्कालावच्छिन्नस्वसजातीयसहकारिसामान्याभावः॥ इदानीमपि वह्निरूपसहकारिणं विना परमाणुभिरदृष्टसहकारेण वह्नि
प्राचीनमते त्वं वंतत्परमाणावारब्धत्वं साध्यं इदानींतनवह्नौ वह्निं विनोत्पद्यमाने तत्सर्वकालीनं किंचिदपि॥ तास्यते त्रसाध्यस्यो नपवादिसिद्धत्वात् सिद्धसाधनमिति भावः
शातः सिद्धसाकरणकत्वे किं सत्वेन तादृशसहकारिपमत्वो भावा न सिद्धसाधनमिति भावः॥

परपरस्याघट इत्यपहारहेतुरिति कश्चित् तर्के चित्तस्वरूपिखादिकमव्ययवसंयोगावृत्तिघटत्वादिकं तत्रपदृष्टं भकुरत्वमि

कु०ली० नचविनिगमभावः इदं चकाधनेककार्यकारणभावे परपरास्ववधप्रवेशो गौरवादि स्यादुः ननु मास्तु साधक

भावान्निश्चयो बाधकात्संशयस्तु स्यात् तथा चैतन्यभूतधर्म इति न निश्चेतुं शक्यं भूते चेतन्यपक्षवं रीत्यकामि

१८ कत्वेप्युपपत्तेरिति चेत् तर्हि स्यपर्पदृष्टघ्याने संदेहो न प्रामाण्ये इधीतः एके तानि श्रूपो येन क्षणेन तेन स्थिरमतः श्रुतेः

18 स्पर्शिकत्वे संदेह तदप्रसिद्धेरिति स्थिरत्वे तु ज्ञाने प्रामाण्ये वाशयेवा ... तत्रायोरादृष्ट्येप्य इति इत्वसिद्धायाम्नु

क्षवरणोन तयोर्निश्चयात् तृतीयो किं सर्वत्र प्रमाणे पेस्थैर्ये ज्ञातप्रामाण्ये वा प्रमाणस्य शास्त्रशापः आद्ये न प्रामा

ण्य इति पादः सर्वत्र प्रमाणप्रशास्त्रक्वचिदप्रसिद्धेः कोद्य प्रसिद्धे शंशयो योगावृद्धि द्वितीये एकते तिये न विरुद्ध

धर्माभावादिप्रमाणेन क्षणिके एतानिकत्वाद्याद्ये निलस्य सर्वान प्रतितीलेत्वं वत्कारणत्वस्याप्यविशेषाप

तात् द्वितीये उपाधेः स्वभावीकत्वे स एव दोषः उपाधेरोपाधिकत्वे नवस्या एवमुत्पत्तेरारभ्य एव दर्शादिक

स्वकार्यं कुर्यात् तस्य कारकस्वभावभावादिति चेन्न हेतुशक्तिमनादृत्य नीलाद्युत्पत्तेनस्तु सातत्तदुक्तं तत्र तत्कमिति

साधारणनकी परमाणोर्दिक्वनीलधर्माणां कारणभावस्यापरमार्थिकत्वसाधनीयतद्वनीयदृः पारमार्थिकत्वं

विना न संभवति तथा च कार्यकारणभावस्यापि प्रमाणिकत्वं अन्यथा निःसत्वप्रसंगात् नीलादेः प्रमाणा गम०

गोचरत्वात् तथा च नीलस्य वस्तुत्वे कार्यकारणभावस्यापि ततत्वमायातमेव यच्चोक्तमुत्पत्तेरारभ्येतेति तत्राह १८

वह्निं विनोत्पद्यमानेदानींतनवह्न्यनुत्पादेनेवेत्यर्थः तत्रेतहेतोः सत्वासाध्यासत्वाच्चेति भावः॥ खंडप्रलयानंगीकारेपि साध्यसिद्धिसंभवादाह कालीनानां ध्वंसविशेष
णांकार्यद्रव्याभावाधिकरणमित्यर्थः

अथ सर्वेषां परमाणूनामेककालीनत्वात् तदा अयं परमाणुः उक्तसाध्यासिद्धावपि न प्रलयसिद्धिः कालभेदेन तेषां परमाणूनामेवोक्तसाध्यवत्वादिति चेन्न पक्षिचित्परमाणुं पक्षीकृत्य स्वभिन्नपार्थिवपरमाणुवृत्तिकार्य्याभावाधिकरणतावच्छेदककालावच्छिन्नकार्य्याभाववत्वं साधनीयं अथवा अवच्छेदकावच्छेदेन साध्यसिद्धेरुद्देश्यत्वान्नोक्तदोषः॥

तदुक्तमिति सहकारीयुक्तं तत्तत्कार्यं करोतीत्येवोपगमादिति कारणसाधारण्यं स्यादित्यत आह साधारणमिति नी
त्वादीनां इदमेव साधारणपापत्सर्वैस्तथा प्रतीयमानत्वाददृशं च सहकारियुक्तत्वात् णमिति सर्वेषां प्रतीतिः कारण
त्वेप्यत्तीतिः ननु अदृष्टस्य नात्मासमवायिकारणतत्स्य निघ्नतिस्य विभोः कालोदेशतश्च व्यतिरेकाभावेन तत्त्वेमाकार्य
भावात् अत्र मध्वनादृष्टस्य समवायिकारणतथा च समवायिकारणाभावेनासमवायिकारणनिमित्तकारणयोर्व्यवच्छेद
तयोः समवायिकारणप्रसासन्नत्वाद्घटकत्वादिति तस्यानिमित्तकत्वप्रसगादिति चेन्न पूर्वभावहि हेतुत्वमीप्सितेन ही
न चिर व्यापकस्यापि तित्यस्य धर्मीकोधीरस्य प्रयाने ही पूर्वभावो निपतपूर्ववर्तित्वं न तु कार्य्याभावप्रयोगकाभावन प्रतिया
तित्वनियमश्च कालेकोदेशिकोव्यापकत्वेतच्च कारणत्वं क्वचिद्दत्वेयव्यक्तिरेव्या क्वचिदन्येनाप्यवशीय ते
प्रकृतिग्राहकमाह धर्मीधीरिति तथा च धर्मिग्राहकमानमेव मानकारणतायामाकमीत्यर्थः अयं भावः
घटकपालयोर्विशेषकारणतग्रहकाले तयोरेवान्वयव्यतिरेकाभ्यां समवायित्वेन द्रव्यत्वेन वा कार्य्यता
वच्छिन्नप्रतिकारणाभावग्रहग्रह इति सिद्धवादृष्टे अन्यस्य समवायितो भावेन परिशेषादात्मसमवायित्वा
सिद्धिवस्तुतः समवायिकारणताग्रहेन्योन्याभावगर्भव्यतिरेकसहकारस्तानकारणांयुन्नात्मा तत्र न सहख
मित्यो कार्यकं सलभयोनतन्तु स्तत्र न परदृत्तिवदिति इत्येवं सहकारिशक्तिरसमामायादुग्रीतितामल
त्वात्प्रकृतिः प्रबोधभयतो विघेत्ति यस्योदितो दिवोसौ वित्तप्रपंचवञ्चनाकेलोलकोलाहलसाक्षात्सो क्षितयामन

कु०टि० स्वभिरितिवंध्यातुश्शतो मम सहकारि शक्तिः सहकारि यद्वाच्यकारणमसमाप्त्यादृष्टशीमायाइत्यभिहिता
१८ मायानिमित्तं जगदिति यदुच्यते तत्त्रय यमेवासमत्वे हेतुरवधुरंतीति तिततदिति अदृष्टमायया मे हाविचारोन्ने यत्वात् मूलत्वा
19 दिति मूलकारणं प्रकृतिशब्दार्थो हि एवमपीतितथाप्रबोधातत्त्वज्ञानाने अविद्यायाविनाशले क्षणमदृष्टस्य चानु
त्पादलक्षणं भयमत साम्यादि विद्यायदेनेदमेवाघ्नते प्रपञ्चमसत्यतामिथ्याज्ञानं वा तद्वचनीयाः कदृनोलः पर
ण तस्य कोलाहल किंवदंति सविवर्तो यस्य साक्षात्काराक्षित याजगत्तत्प्रत्यक्षविषयतया तोद्धवादिहीनः अ
सर्वतोरतिमात्मसाक्षात्कारस्या इति प्रथमस्तवकः नन्वसिद्धावपि न तत्स्यादावेदकत्वं न चाप्तोक्तत्वेन शब्दस्य
प्रमाणमपतथा चात्र परमाप्तः परमेश्वरः कर्तृतिवाच्यं नित्यनिर्दोषत्वे नैव तत्प्रामाण्योपपत्ते किंच सर्वज्ञेनेकेन विंदुकं
दिववेदप्रमाणमनुपपाद्यतांकि मीश्वरेणेतिचेन्न प्रमयाः परतंत्रत्वात् सर्गप्रलयसंभवात्तस्तद्वस्मिन्नानाश्वासा
त्वविद्यातरसंभवः परतन्त्रत्वप्रमात्वघटितधर्मीवच्छिन्नकार्य्यतावत्वप्रमामात्रस्यगुणजन्यत्वात् शाब्दप्रमाया
वक्तृयथार्थवाक्यार्थज्ञानजन्यत्वाद्भूताद्दशज्ञानवानीश्वरसिध्यतिवस्तुतः प्रमात्वमेकं नास्ति घटत्वप्रमाण
त्वाप्रमात्वादिकमेव कार्य्यतावच्छेदकं तत्र घटत्वाद्भूताद्दशज्ञानावानीश्वरः प्रकारकप्रमात्वेन कार्यताञ्ज
न्यत्वेन विशेषितघटत्वप्रमात्वकार्य्यतावच्छेदकधारावाहिकादिस्थले तथा कल्पनादितिकूटलिंगकयथार्थानुमित राम०
वन्यत्रापीश्वरीयज्ञानगुणः एतेन वक्तृज्ञानेन शाब्दबोधहेतुर्यो पत्ताप्रमातएव शाब्दप्रमोत्पत्तेरितिनिरस्तं विशेषसंबंधविशे १८

क्रूराणां पूर्वजन्मोत्पन्नानामदृष्टानां तानप्रसंगान्नूस्तोगाजनकत्वप्रसंगादित्यर्थः ७

यता ज्ञानघटत्वप्रमाणप्रमासामान्ये हेतुरित्येके एवं प्रामाण्यं परतो गृह्यत इत्यपि बोध्यम् स्वतो ग्राह्यत्वेन भासमानदृशायां ज्ञानं घुप
प्रमा सा समानये हेतुरित्युक्तमेके एवं प्रामाण्यं परतो गृह्यत इत्यपि बोध्यम् स्वतो ग्राह्यत्वेन भ्याशदृशायां यह केशात दृह्यात्स
शयो न स्यात् न च दोषात्तत्र तन्न भासते न ततत्त्वस्तोरत्ता स्वदोषप्रतिबन्धकत्वमपेक्ष्य प्रमाण्यमनुपस्थिते न भासिते इस
ते इति सिद्धं विपरीतं च तत्त्वकस्यते ति प्रसंगभंगापजत विशेषकत्वापत्वा ज्ञानघट प्रमाण्यज्ञाने एव तद्धास्यनुकरणामिति
कल्प्यते इति सिद्धं विपरीतं च तत्त्वकस्यरे ति प्रसंगभंगापरजत विशेषकत्वावच्छिन्नरजतत्वप्रकारकत्व प्रामाण्यं तद्ध्यानुः
व्यवशायाने भासते अवच्छिन्नत्वादेरनुपरीस्यात्वादित्यर्थः ननु वेदस्य नित्यनिर्दोषतया प्रामाण्योपपत्तेः किं वृ
श्वरेणावृक्तजेन्यत्वेतिपि न प्रामाण्यमहार्थेतदुपयोगो महाजनपरिगृहीतत्वेनैव प्रामाण्यग्रहोपपत्तेरित्यत
आह स्वर्गेति तथा च वेदमहाजनयोरभावात्कस्य केन परिग्रहीतत्वे नै प्रामाण्यग्रहोपपत्तेरित्यत आह सर्गे तथा च
वेदमहाजनयोरभावात्कस्य केन परीग्रह इति भावः वस्तुतो वेदस्य नित्यत्वं न मंत्रवत्तिर्णानाम नित्यत्वेन तदघटित
मर्तिकानुपूर्वकिस्यानित्यत्वात् तथा च प्रवाहनित्यत्वेव वाच्या तत्र च वेदम[illegible]सर्गप्रलयेति ननु कपिलादय एव
सन्तु वेदवक्तारो व्यवहारप्रवर्तयितारः किमीश्वरेणेतित्याह तत्रत्यमस्मिन्निति यद्यपि कपिलादयः पूर्वसर्गकृतयो
गजधर्माणा सर्वज्ञाः प्रतिसर्ग स्वीकारणीयाभिन्नास्तत्कालावा एक एव तादृश ईश्वरः स्वीक्रियतां बहुदिचेतनसर्व
ज्ञात्त्वत्तेपावचनस्यानाम्नाचाम्य एव इति न ततः प्रमस्तुपपत्तिरित्ति भावः तथा च न विधान्तरप्रकाशान्तरनाम्नीत्यर्थः

ननुवर्म्मानिसा एवेतिनप्रलयेतद्विच्छेदः सोयं गइतिप्रत्यभिज्ञा नानात्वनिमित्तवायुसंयोगविवर्त्तानाव्यञ्जकोध्व
हीनामालोकइवननुस्यादेकःइतिचेन्नैवस्मानानित्यत्वेस्यादेषवर्णाः नित्यत्वादेशोप्यनित्यएवचएवनस्याववर्णास्मि
कु॰ टि॰ निर्घातिस्यात्तथाहि अस्मिन्सोयंगकारइतिप्रत्यभिज्ञा अस्तिचस्यानुपपत्त्याः नित्यत्वादेशेप्यनचानयोः परस्परावि
२० नाबाधकमस्ति स्ववर्णविषयेभेदोवाच्यं अत्रप्रत्यभिज्ञायांतज्जातीयापाभेदविषयकल्पनामेवदीपकलि
केतिवत्र नचोसन्नइतिधीरेवारोपरूपातथासत्युत्पन्नस्यतिमतावगाहनेव्यावर्त्तधर्मदर्शनात्सोयमित्यभेदधी
नेस्यात् नचान्यनिष्टोपपत्तिः परंपराभाववभासतेउत्पत्तेः स्वत्वघटितत्वेनान्योत्पत्तेरन्यत्रेभाववभानशाभावात्
एवंगकारोमयाऽष्टकृत्वउच्चरितइतिधीस्तदेवमयाष्टकृत्वोमुक्तमितिप्रतीतित्स्यात्किंचतारोकारत्व
एत्महोन्यइतिप्रतीतिर्नानागकारीविषयाः नचवायुनिष्ठतारत्वामेवतत्रवोध्यतेतथासतिहिगत्वा
दिकमपिवायुनिष्ठमेवभासतइतिवक्तुंशक्यतइतिजगत्येकवर्णाप्रसंगः अन्येत्तुनिमित्तवायुसंयोग
स्यवासंयोगस्यलाघवेनकल्पकार्यतावच्छेदकंनतुप्रत्यक्षत्वेनचप्रकारःतत्संबंधेनकत्वतथासतिइदं
त्वादशाविदिनाशकत्वादिनावाकमसंप्रसंनेस्यात्ततत्प्रकारकप्रत्यक्षानुरोधेनलिन्नभिन्नकाप्यकु
रुणाभावकल्पनेगौरवात् नचभानाकोहलस्थलेदोषादिनिनकत्वादिप्रत्यक्षमितिवाच्यंतथाचा राम॰
न्तदोषकल्पनामपेक्ष्यलाघवात् निमित्तवायुविशेषस्यव्यञ्जकत्वमस्त्वितिवाच्यंतथासतिश्रुति २०

स्वप्रकाशकप्रत्यक्षेपि विजातीयवायुसंयोगेहेतुत्वमस्त्वितामिति तत्रापि दोषवत्त्वक्षुक्तित्वप्रसक्षमिति नस्यादित्याह
न तु न सर्गकल्पयोः सर्गप्रथमत्वेनाभिमताहोरात्रस्याहोरात्रत्वेनाव्यवहिताहोरात्रपूर्वकत्वानुमानात् किं कर्मणां विपु
विपाककालतया ए कदा सः कालकर्मणां वृत्तिनिरोधस्याप्यभावात् कालत्वस्य भोगव्याप्यत्वात् किं च ब्राह्मणजन्य
स्येव ब्राह्मणत्वमिति सर्गादौ तद्भावात् ध्रुवाणां तस्य ब्राह्मणत्वाभावइहानीतमानामपि ब्राह्मण्यप्रसङ्गात् स्वपितृप्रयोज्य
भावेन व्यवहारादिना शक्तिग्रहाभावात् शाकव्यवहार एवोच्छिन्नः त किं च घटादिनिर्माणाद्दर्शनादेव्यतिरेकेण घटादि
निर्माणदर्शनेन सर्गादौ वृत्ते दर्शनाभावात् घटसंप्रदायो व्युच्छिन्नापत्तिरिति चेन्न वर्षादि वृत्तिरोधः सत्सु तिवतः
कद्देहद्विककर्णमायावृत्तमर्यादस्य अहोरात्रापूर्वकत्वेसाध्ये सिद्धसाधनत्वप्रकर्षस्य सर्गादेर्य कालोपाधिप्रयुक्तं
हितत्तद्भावव एव तद्व्यावर्तते तथा हापि सर्गानुवृत्तिनिमित्त ब्रह्मणः स्थितिस्य कालोपाधीनिबन्धनत्वात् तत्स्य
तद्भावव एव व्यावर्तते कार्याहोषइतिफलः स्वत्र शंकरमिश्राः अनेन तरतेति वर्षाप्यमदिनस्य यथानव वर्षादिना व्यवहि
तपूर्वकत्वं तथाप्रकृतेपि स्यादित्यर्थः मनुष्याभिचारे चावश्यमुपाधीरित्यतत्त्वाह वाष्पादीतिकर्कटप्रथमा
शाते वेच्छिन्नकर्कटसिंहान्यतराविच्छिन्नाहोरात्रत्वव्यवधाव वर्षादिनाव्यवहितेपूर्वकत्वे साध्ये उपाधिर्न तथा
ब्रह्मणः स्थितस्यावच्छिन्नप्रथमाहोरात्रातिरिक्ताहोरात्रत्वस्याव्यवहिताहोरात्रपूर्वकत्वेसाध्ये उपाधीरित्यर्थः॥

कार्य्यप्रयोजने साद्दिर्पंचमस्तत्वकेरलस्यर्थः   श्रमात्वस्यहेतुत्वेदृष्टानानान:व्याप्तत्वस्यहेतुत्वेऽस्यादौव्यभिचारइति
श्रंगवस्यघोग्यसंस्यतन्यपत्वादित्यनुवदन्तेवो त्तं

मु॰ टि॰ २१ ननु शरत्प्रथमदिवसे साध्याव्यापकत्वान्नायमुपाधिरितिचेत्‌ वर्षादिनत्वरूपसाधनावच्छिन्नसाध्यव्यापकत्वात्‌॥
साध्यनाव्यापकत्वंतु कर्कटप्रथमांशावच्छिन्नत्वमिति इति अव्यहिताहोरात्रपूर्वकत्वंसाध्येउपाधिमाह भावोपाधिमि
ति। अव्यवहितसंशारपूर्वकत्वमित्यर्थः अतो नसाधनव्यापकत्ता अवहष्टातोवर्षादितियथावर्षादिनमव्यवहितव
र्षादिनपूर्वकंवर्षादिनत्वादित्यत्रवाशिशास्त्रवच्छिन्नदिनपूर्वकत्वमुपाधीरि ति आशेषेत्‌ वर्षा दिनत्वसाधन
वच्छिन्नसाध्यव्यापकत्वात्‌ साधनाव्यापकत्वंतुकर्कटप्रथमांशावच्छिन्नदिने इति अव्यवहिताहोरात्रपू र्व
साध्येउपाधीमाह भावोपाधीतिति अव्यवहितमेत्यर्थः लघुत्रिकालेकपियपादृष्टनिरोधवक्तव्यविन्त्कालेसमत्ताद्दृष्ट
वृत्तिनिरोधोपिनानुपपन्नइत्याहवृत्तिनिरोधइति कार्य्यत्वस्यतु नभोग। व्याप्यत्वमप्रयोजकत्वात्‌ अघुवाहमणस्याद्दृष्ट
विशेषजन्यत्वमिदानीतु ब्राह्मणानाचब्राह्मणजन्यत्वमितिनपूर्वकदोषः उद्भिदः णाकविशेषः तस्यपथ्यातद्‌ल
कस्मात्साकवीजोद्भवः यथानवश्चिकस्यापिकस्याघस्यगोमयजन्यत्वमन्येषांवृश्चिकानावृश्चिकजन्यत्वंत
तिक्षीरदधिवत्‌ मणोक्षीरदेवक्षीरादयः परमाणोक्षीरत्वादिजातिजातैरभावात्‌ कदलीकांडचदहनेदग्धवेत्रबीजा
तनवादृष्टविषयस्यब्राह्मणस्यचकारणत्तायाव्यभिचारात्तत्‌जातिविशेषस्यकार्य्यतावच्छेदकत्वात्‌ अन्यथावृश्चि रामा॰
कोदौतदोषापत्तेरित्याहउद्भित्ति भयवतत्त्वाचमयाजप्रयोजकभावोपन्नेनानाकायमधिष्ठायसर्गेहोव्यवहारा २१

तथा चात्रेन्द्रियकरणसंनिकर्षाभावादेवायावसामग्र्यभावः असत्ख्यातिजनिका दोषघटितासामग्रीत्यर्थः

प्रवर्त्यते तत्र शक्तिग्रह न च तत्रैवं स्यादिति शाब्दज्ञानात् तज्ज्ञानं शब्दजन्यमित्याद्यनुमित्या शक्तिग्रहो भविष्य
ति सा चानुमितिर्भ्रमरूपा अतः शक्तिग्रहोपि भ्रमरूप इति वाच्यं घटपदजघटज्ञानमित्यस्य भ्रमत्वेपि विषयाबाधे
न शक्तिग्रहस्य प्रमात्वात् यथा मायाविनामसत्त्वसर्पाद्युपस्थितेः तद्धेतुतद्दर्शनमासाद्य व्यवहारः प्रवर्तते न तु दर्शनबा
धेन शङ्कुत्पद्यते एवं दूरस्थः कलालादिशरीरमुपादाय घटादिसंप्रदायोपि प्रवर्तत इत्याह मयादिति शमथः शक्तिग्र
ह अत एव नमः कुलालेभ्यो नमः कर्मकारेभ्य इति रुद्राध्याये श्रुतिरपि सङ्गच्छते ननु सर्गो द्वावेव किं प्रमाणमिति चेन्न
विश्वसन्तानोपदर्शयं संताना न शून्यैः समवायिभिरारब्धः संतानत्वात् प्रागभावसंतानवत् वर्तमानब्रह्माण्डपरमा
णवः पूर्वमुत्पादितसजातीयसंतानाः शून्यनाशः समवायिभिरारब्धः संतानत्वात् प्रागणोत्तराः नित्यत्वे सति तद्
भकत्वात् प्रदीपपरमाणुवदित्यादि अवयवानामावापोद्वापादुत्पत्तिविनाशौ स्यातां संतानानामत्यन्तनित्यत्वे सति
विच्छेदे हि प्रसक्तिको विरोध इति चेन्न एवं हि घटादिसंतानानामुच्छेदोपि स्यात् हि पर्यायस्तु तदुत्पत्तेकनोदितिभोगविशेषस
पादनप्रयुक्तः स्यादिति चेत् न द्व्यणुकेषु तदभावात् तथा च तदवयवानुपगमाभावेऽनादित्वप्रसक्तिर्द्व्यणुकत्व
व्याघातः तस्माद्यत्कार्यं प्रतिनिबन्धनमात्मनः तदनुपगमे तत्स्य निवृत्तिं यदि तु कुकदुपगमनमेतत्स्यात्पत्ति न च कार्य
स्यास्थितिनिबन्धनमनित्यमेव नित्यस्थितिप्रसङ्गात् न च नित्य एव हेतुः कादाचित्कत्वप्रसङ्गादिति विस्तरं गमेणार

कु० टि०

२२

तादृशं सावयवं सिद्धं ततो भोगो पि कर्मभिरेवमेवास्तु स्वभावानतिक्रमेण संपादनीय इति द्व्यणुकवत्त्रिडपी
लिकादेर्ब्रह्माण्डपर्य्यन्तस्य च विश्वस्य सेयमेव गतिरिति प्रबंधकप्रसिद्धिः तथा च ब्रह्माण्डे परमाणुसाध्व विपवि
त्तरि परिमाणो बुध्यते नैतु प्रागाशीनेष्वतदुत्ततः पातिनप्राणिनः क्षेवर्त्तता कुपितकपिककपोलान्तर्गतो दुर्वरम
शकसमवृवत्तदृब्ब दहनदह्यमानरोहदरनिवरघर्मामानघुणसंघातवत्प्रलयपवनोच्चासनीयोवीनलति
पातिपातगतसांयात्रिकसार्थेकाद्वृत्तिमले अवशकरमिश्रो विश्वसंतानोपमीति मानुषुवपरागोब्राह्मणादि
स्वपोपमितनीमनुवर्तमानपक्षः इष्टप संतानश्चान्येरितिस्वसमानजातीयसहकारिश्रूनैः समवायिभिः परमा
णुभिरारब्धैइति साध्यं तथा च गगनारणापितोर्बुल्लारणपिब्राह्मणाद्इति सिध्यति संतानत्वादिति समानजा
तीयकार्य्यप्रवाहत्वादित्यर्थः आरण्यतियेस्त्वेजः परमाणुभिरारब्धोयवह्निप्रवाहो जानितस्त्वत्र वाह्निर्न स
हकारी सोहष्टजात घोच ब्राह्मणप्रवाहं स्वमलेभूतो ब्राह्मणोनघोमिरा सहकृतैश्च परमाणुभिरारब्धः कि
त्वदृष्टोपगृहीतैस्तैरिति भावः एतेषां ब्रह्माण्डपक्षत्वेन्याश्रयासिद्धः कार्य्यमात्रपक्षैकमारब्धदहनपवनादिन्यायेनारब्ध
त्वेप्रलयासिद्धोसिद्धसाधनएकदेशेविशेषणाते नैवव्यभिचार इति परास्तं यदासमयसमवायिभिरब्ध इति
ध्वसप्रतियोग्यवृत्तिकार्यद्रव्यत्व कार्यद्रव्यायागभावसमानकालीनकार्यद्रव्यानधिकरणवृत्ति ध्वंसप्रतियोगि

एम०

२२

वृत्तिकार्य्यवृत्तिधर्मत्वात्तादृशत्ववत्पदार्थकार्य्यत्वव्याप्याधिकरणाप्रसिद्धीकरणाकालवृत्तिध्वंसप्रतियोगिवृत्तिकार्य्य
मात्रवृत्तिधर्मत्वात् न तत्प्रसिद्धेपववत्पदार्थप्रामाण्याभावः कार्य्यद्रव्यसमानकालिकपरमाणुक्रियाप्रसिद्धेः क्रियावत्त्वमात्रत्वास
र वत् इत्यस्यान्तरप्रलये महाप्रलये च कार्य्यसमानकालिकैतद्वृत्तिध्वंसाप्रसिद्ध्वंसवत्तत्तत्त एव तद्वृत्तिः एतत्स्यगुणा
वत्त्वं चात्र नोपाधी पक्षेतरतुल्यत्वादिति पदार्थकालिकपौत्रानाम्यावृत्ति घटप्रागभावः कार्य्यद्रव्यानधिकरणवृ
त्तिः प्रागभावत्वात् इत्यादि प्रागभाववदिति लीलावतीकृतस्तु एककालीनाः सर्वपरमाणवो कदाचित्समयेोपादेय
प्रवद्धारश्रयाश्चारम्भकपात नापद्युवनारम्भकपरमाणुवदित्यनुमानमाहुस्तत्कार्य्यद्रव्याधिकरणकालमात्रवृत्तित्व
स्योपाधीत्वात् रवर्तमाने तिस्माऽऽगमसिद्धत्वाच्चाश्रयासिद्धिः परपप्या आरम्भकत्वविवक्षायां आरब्धत्वलाऽ
न्तरमलब्ध्याणुकाइति साध्यं तंतुकपालादिषु व्यभिचारवारणाय निःसत्वे सतीत्ती व्यामापावव्वमे कार्त्तिकत्वनि
णसाध्यमारम्भकत्वादिति आरम्भकत्वमिह द्रव्यासमवायिकारणत्वं विवक्षीत श्चते नाकाशसाधारणाप आवायो
ह्यन्नोऽपगमागमौ यावत् प्रसभिन्नमवयविस्थितौ रितिमीमांसासिद्धान्तादिवै तेरएव हीति घटपटादीनाम त्पत्ता
वृत्तेनैव इत्यर्थं विपर्य्यये प्रसिद्धेति घटपटादिध्वंससत्त्वापि विद्धोक्रियते अनुभयते चैतज्ज्ञायायतपासम
वाय्य समवायिकारणविनाशादस्मादऽविनाशापिकथनस्मादित्यर्थः ननु घटादिध्वंसः कुलालादि हः
त्वानुभवरूपभोगसंपादकतयापाद्यो क्रियतावत्मऽस्यते ध्वंसस्तनुमेवमिति ध्वंसोपिनाभ्युपगतो मिति शंकते भागेति

कृ. टि अप्रसो घटादिध्वंसघ्यणुकनाशकस्य हेतुः स्वानुभावसोपि न स्यात् आह स्वप्नकाले चेति तत्राप्यव वागमाधी
नएकध्वंसप्रवाहाएकत्को दोष इत्यत आह तथा चेति नथावसतासतामुत्पत्तिरिति नियम एवेति भावः प्रति
बध्यतस्तौति अन्ये इमम्प्रवाण्यादिवोदियावत् कार्यस्थितिप्रयोजकतद्विनाशेनकार्यं विनश्यतीत्यर्थः निस्य
स्थितिरित्यर्थः निस्यस्थितिप्रसंगादिति कार्यस्तत्स्वनुबंगनचेति हेतोर्विसले कार्यमपि निस्यस्यात्कारणाचा
२३ कलेनियामकेत्यर्थः निस्त्रंगानिः शंकएतदृष्यसंतानमस्य परमाणोलेब्रह्माडपरमाणुघ्रप्सादित्त सजा
23 तीयामकादितरकत्वेदंतरप्रमाणसिद्धत्वेन निस्त्रंगमित्यर्थ मनु कर्मभिर्भागसपादनकामिकमेवास्तु तथा
च कृतः प्रलय इत्यत आह तादृष्यमिति कार्याराम्भनि स्वहेतुनिवर्धनस्थितिकत्वसिद्धो कर्मभिभागस्येव
मेवास्तु स्वभावनतिक्रमे सोचसंपादनीयेनीयेइति योजना तदयमेवेति पिपीलिकान्तेमत्येतोवच्छेदः मा
न्मलपरमाणनामुत्पादित सजातीयान्तरेषेत्यर्थः नन्वब्रह्माडनाशे पिगीरीयागरादीनां तारवम्यतरकं प्रल
लयेइत्यत आह तथा चेति कवर्तीनामिति आभ्रपनाशे नन्नश्यतीत्यर्थः ब्रह्माडमध्यवर्तीनि कार्यद्रव्याणि
ब्रह्मांडेनश्यतिविनश्यतिविनश्यतीविनश्यदाधारत्वात् दृश्यमानाधारत्वात् निलीयमानाधारत्वादि
त्यत्र हेतुत्रयेदृष्टान्तत्रय अत्र तश्चेष्टानंतरपुनःप्रवाह प्रवाहानंतरपुनस्तछेति सारचत विवक्षतः स्वत्वस्य गी०
व्याप्तितहानप्रसंगात् तथा च भाविप्रवाहवद्वृत्वस्य पनुच्छेदपर्वकं इत्यनुमीयते स्मारितिव भगवान् व्यासो गीतासाय
२३

साधूनां विनाशाय च दुष्कृतां धर्मसंस्थापनार्थाय संभवामि युगे युगेः स्यादेतत्तत् यद्येव कर्मसाम्यमिति निरोधेन किंचि
दुत्पद्यते न किंचिद्विनश्यतीति तर्हि मित्ताकाशकल्पं जगति कुतो विशेषात्पुनः सर्गः प्रकृति परिणाते रिति यासं
ख्यानो शोभते प्रासंगगः परिणाते रितिभासकारगोत्रेयु उपते वासनापरिपाकादिति सोगतमनुधावति काल
विशेषादिति चोपाधौ विशेषाभावादसंगतमिति नशरीर सत्तापरिपाकादिति सोगतमनुधावति कालविशेषादि
ति चोपाधौ विशेषाभावादसंगतमिति न शरीर सत्कान्यमजनितनिद्राणपाप्राणिनामापुरुषः पारिपाकक्रम
संपादनैकप्रयोजनस्य ब्रह्मा समस्तानस्यानुवर्त्ति न्महाभूतसमत्कोभस्यध्वंसे स्वकारणतां पुरमाणुतामदत्त
त्तमादिभावेन कालावच्छेदसंपादनैकप्रयोजनस्य प्रचयाख्य सर्गपर्यन्तस्य कर्मसत्तानस्य ईश्वरनिः श्वसितस्यानु
तेः तदवच्छिन्ने काले पुनर्लोग यथावज्जलबुद्बुदवत् पाविततानि तथा परमेश्वरशक्तावनुसत्तानानि सहत्वेणोग
नोति श्रूयते प्रकृति परिणाम सत्वरजस्तमः स्वभावात्प्रकृतिः पश्चाचेतनोपराग मन्तरेण न प्रवर्तते इति चेत
न स्यपुरुषस्योपरागः प्रकृतो सदेव परिणामस्तत इत्यर्थः तदुक्तं पङ्ग्वन्धवदुभयोरपि संयोगस्तत्कृतः सर्ग इति ब्र
ह्मेति घटपटकटादिभावेन ब्रह्मैव परिणमत इति भासकरीकरीयपक्षिदं दिनं इत्यर्थः एकदण्डिनस्तु प्रपञ्चस
मिथ्यात्वस्यैव श्रुतत्वात्सनेति अनादिवासनान्धकाराधीनाद्घटादीनां दिव्यवत्प्रतीतिर्नतु घटादि परमार्थिक इत्यर्थः

कु॰रि॰
२४

वुलीऽस्ताना त्वेप्रमाणामाहयथेति एवंवाधकोतिरस्तेप्रलयसाधकमप्याह जन्मसंस्कारशक्तिः स्वाध्यायक
मेणाम्नायस्य दर्शनं ततो ह्यासंप्रदायस्य मीयताः वेदा हि संप्रदायाद्यमन्यत ह्यसमानत्वात्प्रदीपवत् इ
त्याद्यनुमानेनास्यं तत्र्का सिद्धिः अत्रस्व स्वपा सिद्धि नित्यमायजन्मेति अत्र पूर्वमानस्यः मनाः समभवन्
ततो घटप्रसेकमयोजनमे पुनः समभवः ततः कामावनेनोयज्ञस्थानः इदानीं तु देशकालाभ्यव स्थायायथ धर्म
माकर्म पिवा इति जन्मक्रमस्तथा पूर्वं चरमप्रभृतिषु संस्काराः समाधापिततस्तत्रप्रभृति युक्ततागर्भोदि ष्ट इदानीं तु जाते
षु लोके व्यवहारमात्रिस्य इति संस्कारक्रम पूर्वं सह स्वशाखाधावेदाध्यापितेरोतोवम्लः षडंगाध्ये क इदानीं तु काचि
द्देशकालशाखैव विद्याहः आदिपदाद्व्रतिधर्मादि संग्रहः पूर्वं मतव तयोर्ब्राह्मणाः प्राप्नोति येततो मतप
प्रतिग्रमत स्वसन्तत कुशीदयाश्रुपात्स्व स्ववृत्तिकृपाम धर्मेतास्तु पूर्वं चतुष्पाद्धर्म आसीत्तेन स्व
पमानैव सत्रिपात मध्यमाने द्विपात इदानीं जीर्णतियज्ञे दानेकपात सोऽपि पादोऽडगतादिविप
रिकाश तदुःखे अथ मलकलंकितकाको धौधादि शितकण्टजर्जरीत प्रस्यतमवधीयमानवीजं तथा तदृक्ष
सवलत्नैवातिष्ठते इति शक्तिर्वलश्चर्यशयनमप्रयोजकत्व इत्यत्र सर्वेषाम पेक्ष्य आह नित्य एव यद्यपि एम॰
घातः स एवं तथापि स्वाध्यायस्याध्यापक स्वकारणस्य भावेन विद्यातामस्तु इति सच पितृकाकारमलोकि २४

एतस्याशरीरस्याधिकरणत्वेन तत्पक्षः विकल्पस्तु सामान्यादिपदिति भावाः स्यादात्मगुणा वा तद्भिन्नगुणो वा स्यात् यद्यपि नेव द्वितीयो गुणाः कर्म वा स्यादिति

कादृशमयं मायावशात्संहरन् हरहारमपीन्द्रजालमिव कुर्वन् जगत्क्रीडति तदेव निरंकुशात् मिथ्यानानानुभा
वं भावभावं कश्चिव प्रतिनमनं भूपासमतेष्वपि कौशलाविष्कृत्वा संहरन् कुर्वन् कुर्वान पक्रीडतीति भवः जगन्मूलका
रणनिष्प्रतिबंधवदिश्वनुभावश्विनुभाव प्रत्युदिष्पनेमनेन तत्काले ष्ववपी भयासमिति: द्वितीय स्तवक नन्वीश्वरो
योग्यानुपलब्धिविबाधो कातथाहि यदीश्वरः स्यादुपलभ्येत तस्य नप्ययोग्यत्वान्नोपलभ्यत इति चेत् शशशृंगम
प्ययोग्यत्वादेव नोपलभ्यत विशरीरात्त्वनियमेनादि शीत स्यप्रतिवदिः कुतस्तरां क्षायोग्य वाध्यते शृंग कानुमाना
श्रयायोग्यानुपलब्धियोग्ये परमास्मनिके समर्थः नैव मयोग्य शशशृंगाभावो विनसिध्ये दत आह प्रतिवादिरीतिः
नहि शशशृंगाभावे योग्यानुपलब्ध्या सिध्यतीति वयं क्रमो येन प्रतिवंध स्यात् किन्तु साधकाभावात् शशशृंगादि
दिः शशविषाणत्वाहीनामप्रयोजकत्वात् ईश्वरसाधकानां तु कार्यादीनामप्रयोजकत्वमाशंक्यात्वादिति भावः यदि
योग्यमेव शृंगात्तदा हि तदानेन प्रतिवादिरीसमर्थः पर्वोक्तमेव विवलोनिक्रायोग्यमितीश्वरोन कर्ता इष्टशाधनतायां
न विर सार शरीराभावात्वेचित्ति पुनरनुमानमाश्रये स्वपक्षासतानादनुपपत्तस्नोनेनु धर्मिग्राहकमाने न न स
कर्तृत्व सिद्धावुक्तानुमानेऽस्य दुर्वलत्वेन पानकर्तृत्वाभाव साधकत्वमिति नवा इष्ट साधनतासत्ता नाभावः इश्व
रकार्य गामीश्वरे ह्या विपक्षत्वेन तत्साधनस्तान सत्वादिति अत्रत ख्यातुपलब्ध ईश्वरः पक्ष इति चेत् ॥-॥
व्यावस्याभाववतेव भाववकीहि विशेष्यता अभाव विरहात्मक वस्तुन प्रतियोगिता व्यावर्त्य प्रतिक्षिप्येतर भाववती

कु०टि भाविकी पारमार्थिकी विशेष्यता चाश्रयावस्तुनो वस्तुन एव यद्यसत्त्वात्तथाप्यनुपनीते परमात्मनि कर्तृत्वाभावः
२५ साध्यः तदा तस्य साध्यत्वे नैव वस्तुभूतत्वमेवायातीति व्यर्थमा साध्याश्रयत्वमेव न स्यात् एवं साधनाश्रयत्वमपि न
स्यादिति सिद्धसाध्यसंबंधाभावात् अथ कर्तृभासमानलौकिको साध्यस्तद् इति चेत्तर्हि वास्तवकर्तृत्वाभावात् सिद्धेनो
निष्कंपाकमिति अथनेश्वरे कर्तृत्वाभाव किंत्वीश्वराभाव एव साध्यस्तद् इति चेत्तर्हि ईश्वराभावसिद्धावीश्वरस्य प्रति
योगित्वसिद्धं तच्च तदभावाभावत्वं वस्तुन एवेति तस्य च वस्तुत्वमेव अवसत्त्वस्यासेज्ज्वरोपाधिर्तेतो भावः स तस्यानीति चे
तथापीश्वरप्रतियोगिकाभावासिद्धवस्तुनो भावात्प्रतियोगितायाः स्वपि प्रात्याहाभावविरहेति अथ सतो
न प्रत्यक्षसन्निकर्षाभावात् नानुमानं तेन रूपेण व्याप्यग्रहाते न शाब्दधीस्तत्र व्युत्पत्तिग्रहासंभवादिति
नासत्ख्यात्यनुकर्तव्यः कश्चिच्चानुमानं तेष्वलब्धिमात्रादन्याभावसिद्धौ सत्त्ववती प्रिये विरोपप्रसंगा प्रसंगा
त् अधिकारे घटाभावनिश्चयापत्तेश्च किंतु योग्यानुपलब्धितः सा च प्रतियोगी तद्व्याप्यतत्व्याप्यवत्तान्तत
प्रमाकसहितानुपलब्धिः सा च लौकिक इति या च तदुपलंभसामग्री सा च दोषप्रघटिघटित्वात्तातस्या
मानुपलंभोस्ती तथा उपलम्भस्येव जननादिस्याहि दुष्टोपलंभसामग्री शशशृंगादियोग्यतानतस्याने प रामः
लंभोस्ति नास्ति सानुपलंभे दुष्टोपलंभसामग्री सा चेत् शशशृंगादियोग्यतो शशशृंगापलंभस्वरू २५

प्रो ... घटितस्य तियोग्युपलंभकहपसामग्र्यां सत्वां नोपलभ्यो नानुपलब्धिः अनुपलंभेन अनुपल
ब्धिः तायानास्ति सा न सामग्री अस्ति अनुपलब्धिमात्रं नाभावमाहकमतिप्रसंगात् । किंतु योग्यानुपलब्धि
र्योग्यता च प्रतियोगिसाहित्यभौतिक्याच नप्रतियोगितत्वाप्येतरपावनडुपलंभककाले नैतदभावो
वो भावादिति नयोग्यतानुपलब्धिः वस्तुस्तु उपलंभकपदं प्रमापकपरं वाच्यं अन्यथा भूतलावि घट
भावा ध्वंसेन स्यात् वेट ध्वंसजनकस्य घटाभावादिति तथा च शशशृंगप्रमापिका सामग्र्य प्रसिद्धेति
ध्येऽपि च प्रसिद्धतावच्छेदकविशिष्टज्ञानाभावे अभाव ज्ञानेकाले पुं चिन्तु शशशृंगमिति ज्ञानने
शशशृंगायः लब्धिरेव यदि तु च तदानप्रतियोगिज्ञानावच्छेदकविशिष्टज्ञानमिति ना । यथाभावधीत्ति शश
शृंगमिति ज्ञानं तदा शशशृंगाभाव विषयिणी तिनं न समदिति रे आत्मानासर्वज्ञात्वोत्तनत्वादहमिव
मित्यएव न हि तिकर्तारस्यपि साधनचसर्वज्ञत्वपरमते अप्रसिद्ध्यत्लिकि चिन्तलाकर्तृत्वयोरवसा
धत्वात् अनुमाना स्वफलेतद्समाप्ति सिद्धिरिति चेत्र न इतिसिद्धि प्रसिद्धत्व सिद्धिरनात्या सामान्य
सिद्धनीतावाधितये व स अत्र प्रसिद्धस्य लोदेः पक्षत्वे सिद्धसाधन अन्यासाध्या नैन तत्वहेतोरस्ता

नन्वात्मत्वेपेरांस्यात् तत्स्यात् स्याप्यत आह न्या सामान्येति आत्मत्वे न रूपेणावैश्रीत्माहीनाभावसिद्धसाधनं
कु॰ टी नन्वाहत्वे नहत्वेण अन्यस्यात् भानमेव नः नन्वाहत्मत्वं न सर्वकर्तृत्ववत्ति जातित्वात् गोत्ववदित्यनुमानमेव बाधक
मत आह जातावपि तिष्ठत्र सर्वज्ञादेरप्रसिद्धो साधनमप्रसिद्धिः किंचिदज्ञत्वतिल्वेसाधेःस्मतान्त्रिकमादाय सिद्धसाधन
२६ मित्ति नत्वेवाप्रसिद्धिः सिद्धिसाधन एव नन्वागमेनलोकेन च सिद्धसेश्वरस्याकर्तृत्वसाध्यत इति चेन्न आगमादे
26 प्रमाणत्वेवाधनादनिषेधनं अभासत्वेनस्मे वस्याद्जपासिद्धः कृताः संगमनत्वागमादेः धर्मिदेशेप्रमाणत्वात्स्यात्म
शेप्रमाणत्वात् न चानुमानादेवनसिद्धिस्तत्प्रमाणत्वात् लोकव्यवहारस्तेकर केचिदेकमशृष्यादेवानुमानेप्रमाणत्व
व्यवहारोप्यप्रमाणत एव व्याप्तिग्रहोदेवशक्यत्वादिति चेन्न हष्टा दृष्ट्यो नसंदेहो भावाभाव विनिश्चयपार च ह
रिवाधितेप्रसप्रसङ्गमप्रत्यिन्दृश्ये मंदृष्टाहव्यापारितित्वमीद्धिवंचनं दृश्येनेतत्सन्निश्चयादृश्येनेतदभावनिश्चया
त्संसय एव न स्यात् एवंगच्छा हिहितिगतिच्छवा कोन ति वर्तत पुत्रादिभिरदर्शनेन तस्याभाव प्रसिद्धेः प्रस्तुत पुन
र्धनाधनाघ भावधारणाद्दृष्मावुत्पत्ति शोकविकल्पः स्वाव स्ताङ्विकोशातनुवीनतत रधीकारणासन्निकर्ष
णानात्त्वभावग्रहः सन्निकर्षेवास्यताभावग्रहपिनध्वसग्रहदतिकृत शोक इति चेन्नहि परमात्मनोः योग्य राम॰
तयाभादृष्टादीनामग्रह भावसिद्धिरिति वावाकमनमाकोपच्छपयथा कथंचित्कारणास्मानभावनिश्चयात् २६

तेन हि पुत्राभावानिश्चयानुपादेवत्ताधिकरणस्य स्मरणात् तत्प्रागभावतोऽपि पुत्रादिकं नास्मास्यैरिति तेषामसत्वादेवासा
दविष्यतीति चेत् नहि अनुपलम्भमात्रेणाभावसिद्धिः तदा पितेषामसत्वात् देवान्ये क्षणिकात्ते उत्पन्ना इति चेत् तर्हि नीपु
त्रोत्पादकहेतुनामनुपलम्भेनाभावनिश्चयात् किं चैवं चार्वाकस्य प्रत्यक्षमपि न स्यात् तदर्शनायात् तदिन्द्रियस्यानु
पलम्भेनाभावनिश्चयादिति नानुपलम्भेनाभावग्राहकं योग्यानुपलब्धिश्च नाभ्येवेति न परमेश्वरएकदेशे इति प्रसः
मीमांसकः मीमांसकस्तोषपितव्योऽपीषपितत्वमश्वत्वानुपलम्भकस्याभावासाधकेनापर्वसिध्यतो बराणयोग्यानुपलब्धे
रेवाधीकत्वान्नो योग्यपरमात्मबाधइति भीषणाय घनुपलंभमात्राभावनिश्चयस्तत्तातीन्द्रियोग्यानुपलब्धेवाधीक
त्वान्नीयोग्यपरमात्मबाधइति भीषणाय घनुपलंभमात्राभावनिश्चयस्तदानीन्द्रियोपाधिशंकया व्याप्त्यनिश्चया
न्नानुमानमिति नेश्वरसिद्धिः नन्वमयोर्दृश्यो नादेव व्याप्तिग्रहः रूपस्त्वस्याग्निवन्नादित्वेनानुगमात् शतसः सहचरी
तयोरपि पार्थिवत्वलोहलेख्यत्वयोर्व्यभिचारादिति चेन्न शंकाचेदनुमानस्यैव न चेच्छकाततेस्तराव्याघाता
वधिरशंकातर्कः शंकावधिर्मत कालीतरीपदृष्टान्तरोपधमव्यभिचारशंकापात्रव्याप्तिग्रहइतिब
बेउपलभ्यमानधर्मवानत्संशयात् नाद्यकालातरोपधमविशेषणाभ्रांकाचेद्दृश्यमानेस्यवकालातरीयधर्मोऽ
नुमानविनाविनासानात् नासेवच्याधिकरणवादिनालेनोभवतीतदर्शीकोणात् प्रत्युतात्रैवधर्मेत्वेनव्यभिचारशंकाय
कमत्वावच्छेदेनाव्यभिचारनिश्चयस्यैवधर्मत्वहपेणाव्यभिचारसंशयविरोधित्वादतओहतर्कः शंकावधिरिति

कु॰ टि॰
२८

तर्कस्य व्यभिचाराशंकानिवर्तक इत्यर्थः ननु केयं व्याप्तिमूलकतया तर्कितरोपेक्षायामनवस्थेत्यत आह व्याघा
तावधिरिति यत्र तर्कमूलीभूतव्याप्तिग्रहे प्रवृत्तिप्रयोजकत्वव्याघातानुविधानमेव शंकाप्रतिबंधकं न तर्कान्तरापेक्षा
तथाहि वह्निसमवहितात्तन्यो धूमो यदि वह्निसमवहितजन्यत्वे सति समकवहितजन्यो न एवात् जन्यो न स्यादि
त्यनेन पक्षविशेषणामहिम्ना वह्निसमवहितजन्यत्वसिद्धिः सा च व्यभिचाराव्यावर्तकधर्मज्ञानत्वेन व्यभिचारशं
काविरोधिनीति तत्र चावह्नेरेव भवितव्यतिं क्वचिद्वह्निं विनापि भविष्यति अहेतुक एवोत्पत्स्यत इति शंकनीयं तथा च
पक्षविशेषणाक्षिप्तध्यानपक्षधर्मबलमिति वा ऽपेतं च न संभवति वह्निधूमयोरन्वयव्यतिरेकानुविधायि
त्वस्य निश्चयेतस्योगात् न चायमेवास्तु व्यभिचारशंकाविरोधी कितर्केणेति वाच्यं धूमत्वावच्छेदेन तत्र निश्चये
व्यभिचारशंकेयाननुच्छेदात् न च वह्निमतोपि कथमुक्ततर्केणावृत्ति धूमे वह्निसमवहितजन्यत्वसिद्धौ लाघवज्ञा
नसहकारिणा धूमत्वावच्छेदेन वह्निसमवहितजन्यत्वसिद्धिः फलबलेन लाघवज्ञानकालिकव्यभिचारशं
कान्यव्यभिचारज्ञानस्यैव प्रतिबंधकत्वकल्पनात् एवं धूमत्वावच्छेदेन तज्जन्यत्वासिद्धेरुपलब्धात्
तथाहि धूमो यदि वह्निजन्यो न स्यात् वह्निसमवहिताजन्यत्वे सति वह्निसमवधानकालीनवह्नितत्समवधा राम॰
नेतराधावत्कारणको न स्यादिति तर्कः वह्निजन्यादि विधवह्निसमवहितजन्यजन्यत्वाद्वह्निसमवहितजन्यत्वस्य २८

धूमस्यादित्यत्राह वह्निसमवस्थितत्ताजन्यत्वमेव नास्ति द्वितीये च न वह्निसमवधानकालीनवह्नितत्समावधाने तरय्या
वत्कारणाकत्वे धूमस्य हेतुवाहि न तत्समवधानेतराणि प्रागभावतिकारणानि वह्निसमवाकालीनानि तेन प्रापतिर्वह्निसमवधान
कालीनत्वाद्व्याप्यभावव्याप्तिप्रागभावकालीनत्वं वह्निसमवधान चरमक्षणकारणताघटकप्रत्यासत्तिवह्निसंयोगाच्च धूमी
यपरमाणुकत्वादिति धूमद्व्यणुक एव धूमत्वं तु धूमद्व्यणुकं विनानस्थूलधूमोत्पत्तिरिति धूमद्व्यणुकेव हि ॥ ॥ नात्र
हेतुतासिद्धिरपि स्थूलधूमवह्न्योर्व्याप्तिग्रहोपयोगिनी न वह्निमकारणीभूताद्दघनं प्रतिवह्निसमवधानकालीन
तत्र धूमेवह्निसमवधानकालीनयावत्कारणकत्वाभावादित्यापत्ति वह्नीधनसंयोगरूपसमवधानप्रागभावका
लीनत्वाद्दोद्धधूमस्यत्तिनदोष इति केचित्तु फले परमभावरवपुरोवर्ति धूमेव्यभिचाराभावोपपत्त्यालाघवाद्धूमत्वावच्छे
देनैव गृह्यते एवमत्रापि व्यभिचारसंशयानस्यादेवताधारणाधर्मेत्यानदाभावादिति यत्र न शंशयस्तत्र निरवा
धोव्याप्तिग्रहइत्याह इत्यतुवोधूमतर्को न व्याप्तिग्राहकः व्यभिचाराज्ञानाभावादिति यत्र न शंशयःस्तत्र निराव
व्याप्तिग्रह इत्याह इत्यतुवोधूमतर्को न व्याप्तिग्राहकः व्यभिचारज्ञानाभावादेव तदुत्पत्तेः सत्तु निवर्तकोऽपि क्वचिदुपयुज्यते
तन्निवर्तकत्वामपि तत्संदेहाधायकविशेषदर्शनात्मके सति तस्मिन्नसावेव सधर्तेयथातद्व्याप्तितर्कोवतारे क्वचि
तुस्थितताविशंकातत्सहस्कारात्प्रतिबंधाकानुकूलतर्ककालीनव्यभिचारसंशयात्पेव्यभिचारज्ञानस्यप्रः
तिबंधकत्वात् यथातत्रैवधूमत्वेनलाघवावान्सानेसति क्वचिद्व्याप्तिविनापिभविष्यतीतिस्थितापिनप्रतिबंधीका

कु॰टि॰
२८

इति पक्षीयव्यभिचारशंकापि प्रतिबंधिका पत्र नानुकूलतर्क अत एव पक्षेतरोत्तरो नोपाधिर्न वाऽनुमानमात्रेच्छे
दोनुकूलतर्काभावप्रसंभावाभ्यां तदुपपत्तेः तादृशोपाधेर्व्यतिरेकितया शोपाधित्वाविशेषात् विपक्षस्य कृतस्त्वादेरुतो
मनिकाचस्याविपक्षविपक्षे हेतोर्व्याप्तिरेकितया व्याप्त्याशंकनाशेनापीति अनुकूलतर्काभावे दृष्टीकोपि वस्वादिस्य
गमनिकाबलगमकत्वसामान्यादिदमपि तर्कानवतारदशायां व्यभिचारशंकाचोपाधीशंकाधानात् उक्तं आ
त्वे परप्रयुक्तानाम्यासे मीनामुपजीवकात्वे हेतुरेव नैवेष्टाव्यापकांशावधारणा प्रमेयकेवलसोपाधौ हेतवः
परप्रयुक्तानानाम्नोनामुपजीवकाउपाध्यवच्छिन्नहेतुमिष्टाव्याप्तिरनुत्ताद वच्छेदकावच्छिन्नवृत्तितयासोप
तेरेवउपाधौ शंशयाद्व्यभिचारसंशयोपि नैः सोपाधौ मिदं दृष्टं न व्यापकांशस्यपक्षे व्यापकस्याव
धारणानिर्णयोनेष्यत इत्यर्थः ननु तथापि व्याप्तिस्वरूपस्यादुर्वचत्वोनुमानप्रमाणात्तत्याहि साध्याभाव
वदवृत्तित्वं न व्याप्तिः केवलान्वयिसाध्यकाव्याप्तेः नाप्युव्याप्तिस्वरूपस्य दुर्वचत्वान्नानुमानंप्रमाणं तथाहि साध्या
भाववदवृत्तित्वं व्याप्तिः केवलान्वयिसाध्यकाव्याप्तेः नाप्युपाध्यभाव उपाधेर्दुर्वचत्वात् नच साध्यव्यापकत्वे
त्वे सति साधनाव्यापकत्वं वह्निमान्धूमादित्यत्रमहानसत्वादावतिव्याप्तेः नापि साध्यसमानाधिकरणत्वे
सति साधनाव्यापकत्ववह्निमानधूमादित्यत्रमहानसत्वादावतिव्याप्तेः नापि साधनावच्छिन्नसाध्यव्यापकत्वे
सति साधनाव्यापकत्व वह्निमान्धूमादित्यत्रमहानसः प्रत्यक्षोमयत्वादित्याद्यौ उद्भूतरूपादौ पक्षधर्मवह्नि इव

रा॰म॰
२८

त्वावच्छिन्नसाध्यव्यापकऽव्याप्तेः नापि पक्षधर्मावच्छिन्नसाध्यव्यापकत्वे सति साधनाव्यापकत्वं घटः प्रमेयत्वाद्वि
भुत्वादित्यत्र साध्यतावच्छिन्नसाध्यव्यापके आत्मत्वादावव्याप्तेः अत्रोच्यते साध्यतावच्छेदकसंबत्तसंबधेन यो
गित्वावच्छेदकावच्छिन्नानधिकरणयद्धर्मावच्छिन्नाधिकरणनिष्ठात्यंताभावप्रतियोगितानवच्छेदको
यो धर्मस्तद्धर्मावच्छिन्नेन समवायसामानाधिकरणात् तद्धर्मावच्छिन्नपावन्निरूपिताव्याप्तिघटवान्कालपरिमा
दित्यत्र कालिकसंबधेन साध्यतायां तेन प्रतियोगित्वाद्यधिकरणो महाकालोऽन्यत्वविशिष्टघटाभाव एवच्छे
दकत्वं च स्वरूपसंबधे विशेषः कपयीवादिमात्रेद्रव्यत्वादित्यत्र नातिव्याप्तिः गुरुधर्मस्यापि प्रतियोगितावच्छेद
कत्वादिति उपाधीत्वं च त्वयद्धर्मावच्छिन्नसाध्यव्यापकत्वे तद्धर्मावच्छिन्नसाधनाव्यापकत्वं साधनकत्वं सा
धनसमानाधिकरणधर्मस्यासाम्याव्यापकत्वे सति साध्यसमानाधिकरणत्वं वाव्यभिचारेणाप्युक्तत्तोपाध
हूषकता अत्र च हेतुसमानाधीकरणान्योन्याभावप्रतियोगीतानवच्छेदकसाध्यसमानाधिकरण्यरूप
व्याप्तिज्ञानमनुमितौ हेतुर्लाघवादिति प्राचवस्तुतोऽस्यताभावगर्भव्याप्तिज्ञानेन तदितरानुमितौ एवमन्योन्याभा
वगर्भव्याप्तिज्ञानमपि स्वेतरानुमिताविति न्यूनाधिकरणशादितियाकार्यतावच्छेदकस्य न लाघवाकाशः वि
शेषकारणतामहौतरमनुमितिकारणज्ञानत्वेनानुमितित्वेन ज्ञानत्वेनानुमितिकारणत्वमिति चेत् अत
एव बाधकाभावान्न तत्कारणं किंतु व्याप्तिज्ञानमेव व्यापारस्तु व्याप्यवान् पक्ष इति परामर्शः फलमनुमितिउप

१००

ग्रु॰टी॰ २९ मानंतुनेऽत्रैवाधकं विषयानतिरेकात् तथाहि तस्य विषयः सादृश्यं वा परस्थोत्तरं स्यादिति संभावनीयं यतः पर
स्परं विरोधे हि न प्रकारान्तरस्थितिर्नैकतोऽपि विरुद्धानामुक्तिमात्रविरोधत परस्परविरोधे प्रकारयोः परस्परा
भावरूपत्वे सति न प्रकारान्तरस्थितिर्न तदुभयप्रकारशून्यस्य संभवः तद्धि भावोपपाद्यत्वावच्छेदेनोभयभेद
भावात् भावत्वाभावत्वातिरिक्तप्रकारस्यासंभवादिति विरुद्धभावत्वादिमत्वे एकतापि वक्तुमशक्यादुक्तिमात्रवि
रोधत इत्यस्य विवरणोपक्रमेण न भाव इति निषेधमात्रेणाभावविधिस्ततस्तद्विधायकत्वं स्ववचनेनैव पुनः सत्कार्या
निषेधिन्नोभाव इति एवं नाभाव इति निषेध एव भावविधिः स तत्स्तद्विधाय स्ववचनेनैवानुमतः पुनर्निषेधेऽ
न्नभाव इति तदिदं सादृश्यं यदि भावः स्यात् तदा गुणो वा स्यात् तत्र च द्रव्यमेव द्वितीयं चाश्रितमनाश्रितं चेति तत्र
चैतत्त्रयं चैतत् समवाये नवस्थाभयात् तत्रैव समवायास्वीकारात् आश्रितं तु सामान्यवृत्तिः सामान्यं चेति तत्र प्रथमम
पि समवायस्यैवास्यैव इति द्वयमेव एतत्त्रयं यथासंख्यं कर्म गुणश्च इत्युच्यते निःसामान्यं निर्गुणं मात्रं च एकाश्रितमनेका
श्रितं च तत्र द्वितीयं यथासंख्यं विशेषः सामान्यं च तदेतत् सादृश्यमेतावत्त्वे कां कोटिमासादयत्विति चोद्यते यथा सादृ
न्यपदार्थो भूयस्यानुभूतत्व हते एतेन शक्तिसंख्यादयो व्याख्याताः ननु एवं विविधकल्पेन सामान्यादीनामपि दूषणादि राम॰
ष्वेतादृशी स्याद्विकल्पेनेसर्थः विकल्पस्तु समान्यादिति भावः स्यात्तदा गुणो वा स्यात् तदा द्रव्यमेव द्वितीयो गुणः कर्म वा स्यादिति २९

29

चपातोर्भावः स्यात् अथ व्यवहारानुपपत्त्या तेषां सिद्धिस्तर्हि सादृश्येति व्यवहारमास्तां तथा सत्युक्तव्यवहा
रानुपपत्तेः सादृश्यस्य प्रत्याश्रयभेदात् सामान्यस्याश्रयाभेदादिति चेन्न तद्भिन्नत्वे सति तद्गतभूयोधर्मवत्त्व
स्यैव सादृश्यत्वात् स च धर्मो रीति किं च पदेव सादृश्यव्यंजकं देव सादृश्यकार्यजनकमस्त्विति न त्वस्तु सादृ
श्यक्लृप्तपदार्थ एवं तथापि तन्नेंद्रियाग्राह्य इंद्रियापातमात्रेणोव तत्सादृश्योपमितिज्ञानुत्पत्ते लिंगाद्यज्ञा
विज्ञायमानत्वादिति चेन्न तद्दृष्टेः दृष्टिति सादृश्यज्ञानस्य प्रतियोगी ज्ञानं विनानुत्पत्तेः तेसद्भावाच्चैस्तु
दिनैव तज्जननादिति ननु सादृश्यमात्रस्योपमानापरिच्छेद्यत्वेपीत्त प्रतियोगीक गवयनिष्ठसादृश्य
ज्ञानकरणकगवयप्रतियोगीकगोनिष्ठसादृश्यरूपमानेफलं न च तत्फलं स्वविशेषस्य गो एवसन्निकर्षान्
न च विशिष्टस्मरणापूर्वानुभावात् अत्राह साधर्म्यमिव वैधर्म्यमानमेव प्रसज्यते अथापि तिरस्तो व्यक्त
मिति चेत्स्वकृतं न किं ताहशधी प्रत्यक्षाद्यजन्या व्यर्थापत्तिवैजन्येवेति नैतत्कारणमुपमानं अ
न्यं यातद्विधर्मायमिति बुध्यं नेनरस्तद्विधर्मासएइतिकारणं मानान्तरं भवेत् अथ तन्निष्ठवैधर्म्य
मवगत्य एतन्निष्ठवैधर्म्यप्रतियोगित्वेन एतत्प्रतियोगीकवैधर्म्यमनुमेयं तन्निष्ठसादृश्यप्रति
योगीत्वेन एतत्प्रतियोगीकसादृश्यतद्वानुमेयत्वादिति भावः तत्किं नोपमानप्रमाणान्तरं तत्राह ।

कुः टीः

३०

30

संवधस्यपरीच्छेदःसंज्ञाया संज्ञिनीसह प्रत्यक्षादेरसाध्यत्वादुपमानफलविदुः॥उपमानफलविदुरित्यन

योर्मध्ये इत्तित्यध्याहार्य्यं कीदृशो गवय इति प्रश्ने गोसदृशो गवय इत्युत्तरितेपश्चात् गोसादृश्यज्ञानोप

त्तिदेशवाक्यार्थस्मरणात् गवये पदशक्तिसहः उपमानेतो गवयपदं गोसदृशे शक्तमिति ज्ञाने पिविशीष्ट

पर्वमनुत्पन्नं गवयो गवयपदवाच्यं एतादृशविलक्षणविषयताशालि ज्ञानं फलं सादृश्यज्ञान

क्वचिद्वैधर्म्यज्ञानं च करणं अतिदेशवाक्यार्थस्मरणंव्यापार इति धिक्करभमतिदीर्घग्रीवं चपलतरोष्ठ

कं घोरकंटकाशिनमपसदंपशूनामित्यतिदेशवाक्यार्थस्मरणात् अतिदीर्घग्रीवत्वादिवैधर्म्यज्ञानात्

ज्ञायतेनतोधर्म्यज्ञानकरणिकाकरभपदवाच्यत्वोपमितिरिति एवमुपमानस्यवाच्यतापरीच्छेदकत्व

वत्करणत्तापरीच्छेदकत्वमपि पव्याप्नुकुपर्णं सदृशो वधीज्वरंहंतीत्याद्येनुगोसादृश्यमेवप्रवृत्ति

नीमित्तंतच्च गोसदृशो गवय इति वाक्यादेवावगतमिति किमनुमानेन एवंपोपपन्नासति वाधके वृद्धे

प्रयुज्यते सतस्य वाचकः यथा गोशब्द गवि प्रयुज्यते प्रयुज्यते च गवयशब्दो गोसदृशे इत्यनुमानेनै

वशक्तिग्रह इति चेन्न सादृश्यस्यानिमित्तत्वात् निमित्तस्याप्रतीतितः समयोग्रहः पर्वशब्दे नानुम त्प्र०

यापिवाः निमित्तं प्रवृत्तिनिमित्तं नहि सादृश्यं गवयपदशक्यतावच्छेदकं गवाज्ञाने प्यानयनादिना ३०

वपेशक्तिग्रहेण व्यवहारदर्शनात्। ननु गोसदृशत्वं गवयत्वं द्वयमपि प्रवृत्तिनिमित्तं स्विचेत्तल्लाघ
वेन गवयत्वस्यैव न्याय्यत्वात् तथा च प्रवृत्तिनिमित्तस्य गवयत्वादेः पूर्वमग्रहात् अनुमानेन शब्देन
वा संकेतो दुर्ग्रह इति ननु गवयत्वज्ञानोत्तरं गोसदृशो गवय इति वाक्यात् गवयलक्षणीकादेव गव
यो गवयपदवाच्य इति बोधो यद्यपि तेन तस्याप्रमाणत्वं तरत्वमिति चेन्न श्रुतान्वयादनाकांक्षं न वाक्य
न्यदिच्छति पदार्थान्वयवैधुर्यात् तदाक्षिप्तेन संगतिरिति गोसादृश्यं किं शक्यतावुपलक्षणं विशेषणं वे
ति पूर्वं संशयोपि यो गोसदृशः स गवयपदवाच्य इति समानाधिकरण्यपदस्य पदार्थान्वयेनो
पपत्तेः पश्चाद्विलक्षणकल्पनात्। अन्यदिच्छति अन्येन लक्षणीयेनान्वयबोधं जनयतीति नेत्यर्थः यत्र
पदार्थस्य मुख्यार्थस्य वैधुर्यं तदनुपपत्तिस्तत्राक्षिप्तेन लक्षणीये बोधय इति न च सादृश्यवैध
र्म्यज्ञानयोर्म्मध्ये वारणं कथंकारयाल अगृहीतशक्तिकपदसमभिव्याहृतवाक्यार्थज्ञानत्वेनै
व कारणत्वात् स च वाक्यार्थः क्वचित् सादृश्यं गोसदृशो गवय इत्यादौ क्वचिद्वैधर्म्याधिकरणमित्या
दौ वस्तुतः सादृश्यवैधर्म्यज्ञानयोस्तदुत्तरोपमितौ कारणतोऽभये साधारणमुपमानलक्षण
तु उपमितिकरणत्वं उपमितित्वं चोपमिनोमीत्यनुव्यवसायसिद्धमिति तस्मादुपमानं समानेस्थः

बाधकत्वं शक्तिमात्रग्राहकत्वान्नातिरेकादिति शब्दोपि न बाधकमनुमानानतिरेकादिति वैशिकादयः
तथानुमानतः पूर्वं बाधकोस्त्वनुमानस्य बाधकता या पूर्वं निरासादिति एते पदार्थास्तत्पर्यवीक्षयामि
थः संसर्गवन्तस्तात्पर्यवन्तो वाकांक्षादिमत्पदस्मारितत्वादित्यनुमानादेव संसर्गबोधसंभवादिति चेन्न अ
कु० टि: नेकान्तपरीच्छेदसंभवेच न निर्णयः आकांक्षासत्तया हेतुयोग्यासत्तिस्वधनापरीच्छेदेव धारणोमिथःसं
सर्गवन्त इति साध्ये अनाप्तोक्तपदकदंबस्मारिते अनैकान्तिकः नचाप्तोक्तत्वविशेषणान्नदोषः स
३१ र्वांशेप्याप्तत्वरूपाप्तत्वस्यासंभवात् दुर्ज्ञेयत्वाच्च प्रकृतेन संसर्गेप्याप्तत्वस्य प्रथमं दुर्ग्रहत्वादिति
संभवे संभावितिसंसर्गत्वसंसर्गयोग्यत्वे साध्ये इतिपावत् ननिश्चययोग्यत्वप्राप्तज्ञानेनैव विशि
31 ष्टसंसर्गनिश्चय इत्यर्थः ननु दंडेन गामानयाजेति वदति परस्परतात्पर्यविषये पदवत्तिस्मारितार्थ
संसर्गज्ञानपूर्वका आकांक्षादिमत्पदकदंबत्वादित्यनुमानादेव संसर्गसिद्धिः श्रोतानवच्छेद
कतया स्यादत आह आकांक्षासत्तयेति आकांक्षासत्तयैव पेवा स्वरूपसत्तयेव हेतुः शाब्दबोधहेतुर्न
तु तज्ज्ञानं कारणमित्यर्थः आकांक्षां च ज्ञोतरिगत्यघमानसंसर्गावगमप्रागभावरूपा सा च स्व
रूपसती शाब्दबोधकारणं भवतीति तव [illegible] मतेवतत्स्यालिंगत्वे तज्ज्ञानमपेक्षितमिति टम०

३१

परिकरवैयर्थ्यादेव शब्दप्रमाणान्तरमिति भावः ननु योग्यतासत्तिमात्रहेतुकार्यमतो योग्येति योग्यास
त्तिर्योग्यताविशिष्टासत्तिवंधने व्याप्तिरव्याप्येत्यर्थः अहो विमलं जलं नद्याः कच्छे महिषश्चरतीत्यत्र न
दीकच्छयोः परस्परतात्पर्य्यघटितसाध्याभावात्तानिराकांक्षव्यभिचारः नचैवं पदतात्पर्यगर्भीकारे
हेतौप्रवेशापादइति चेत् तथापि प्रकृतसंसर्गतात्पर्य्ययोग्यताघटितहेतोरनिश्चयेनानुमितेर्योग्यताच
लाघवादेकपदार्थपरपदार्थसंसर्गमत्वं तज्ज्ञानं च शंशयनिश्चयसाधारणशाब्दवोधे समते हेतुः।
नच वह्निको धूमो वेत्यत्र लिंगसंशयादनुमितिरस्तु तत्रान्यतरत्वेन व्याप्तिविशिष्टनिश्चयात् अत्र हेतु
तावच्छेदकयोग्यतासंशये व्याप्यत्वसंशयादिति अत्र चैकपदार्थे परपदार्थसंसर्गप्रकारक
वोधे विनिरूपकतासंबंधेन घटप्रकारवोधस्य कमेतायां जायमानस्यानुपपत्तेरनात्ततद्रूपपादकं
शब्दएवप्रमाणं नचतेन संसर्गेण तत्पदार्थ एवानुमेयः सर्वत्र तादृशव्याप्तिस्मरणाभावात्
अन्यथा सर्वत्र पदस्य स्मरणाकांक्षाकार्थे शाब्दबोधस्य एव भवतीत्यनुमानमेव नमाणामित्येव किं
नस्यादिति किंच शाब्दपामीत्यनुव्यवसायेन विजातीयज्ञानमनुभूयते तत्रानुमितित्वस्य
मानभावः नच तत्रानुमितित्वाभावकल्पने किमानमनुमितित्वरूपत्वेन तत्स्यव्याप्तिस्मरणादि

कल्पनागौरवात् एतेनानुमितित्वाभावकल्पनापेक्षया भावकल्पने लाघवमिति निरस्तं एवं सति सर्वत्र
प्रत्यक्षत्वकल्पनाप्रसंगाच्च परामर्शं विनानुमिनोमीत्यनुव्यवसायेन च किंचैवं प्रत्यक्षादिनात्वनिश्चये
पितच्छाब्दबोधोजायते स न स्यादनुमितौ सिद्धिविरहात् न च शाब्दान्यानुमितौ सानुविरोधी नीत्तत्प्रकार
कुं॰ टी॰ कसिद्धेर्लाघवेन तत्प्रकारकानुमितित्वस्यैव प्रतिबध्यतावच्छेदकत्वात् न च शाब्दानुमित्योर्विजातीयत्वे
३२ शाब्दभिन्नत्वे सति योनुमितिः तद्भिन्नत्वं सिद्धे भवता कल्पनीयोस्माकं तु लाघवेन अनुमितित्वमेव एवं प्रतियो
गितावच्छेदकं रजितताद्दशभेदावच्छिन्नभेदकल्पनमिति वाच्यं भवतानुमितिभिन्नाभेदेन समं तादृशभे
३४ दस्यैकत्वान्नतनमपेक्षात्कांचित्विकल्पनं एवं सति घटपटयोरेकजातिकल्पनापत्तेः किंच घटत्वस्याग
न्यहत्याहोपचस्मर्थोवधीतापरथ्थके ऽन्येतित्तच्चधर्मिरत्तीधर्मोत एनवच्छिन्नेभासते भवन्तयचपंचमार्थे प
थके अनुमेयतच्चधर्मिकरापाजप्रत्वादिरूपेण पक्षताबच्छेदकं विना साध्याभानादिति प्रतीनिवैलक्षण्या
देवशाब्दोमानं तर प्रमाकाएस्तु लोकवेदसाधारणावुत्पत्तिबलेनान्विताभिधानप्रसाध्यभेदस्यापो
हत्वेयतयावन्केशानानुमानानवकाशात् संसर्गसवस्पेवण्णातंत्रैरा प्रमारापमास्थिषतलोकेवनु
मानतएवकहेत्वानविशेषरातया संसर्गस्य सिद्धेरन्विताभिधानवलापत्तेपि प्रतिपादकत्वेनुवादकात् राम॰

३२

मन्त्रवाक्यस्येति निर्णीतत्वं तत्स्तावदिति स्थवीयइत्यादि निर्णीतशक्तेर्वाक्याद्धि प्रागेवार्थस्य निर्णीयेत्याप्तिस्मृ
त्तिविलंबेन लिंगस्यैवानुवादित्वात् वेदे या सामग्र्याकाङ्क्षादिज्ञानघटीतानतत्त्वेन लोके शाब्दबोधात्साप्य
दुर्वारत्वात् व्याप्तिस्मृतिविलंबेन प्रथममनुमित्यनुत्पादेन शाब्दबोधे जाते तदुत्तरं कथंचिद्व्याप्तिस्मृत्यादे
नाऽनुमितौ जातायां न शाब्दस्यानुवादकत्वं किंत्वनुमानस्यैवेति नचाप्रोक्तत्वनिश्चयस्याकारणतया त
दुक्तत्वानमानेन प्रकृतसंसर्गसिद्धेः शाब्दो नुवादकः तन्निश्चयस्य शाब्दबोधहेतुत्वात् वेदजन्यशाब्दबो
व्यभिचारीतलौकिकशब्दजन्यबोधे तस्य हेतुतेति चेन्न लौकिकमन्त्रवादिवाक्ये वेदत्वभ्रमाड मीमांस
कस्य शाब्दबोधदर्शनात् न चासौ भ्रमो विषयाबाधात् न च लौकिकमन्त्रवादिवाक्ये वेदत्वभ्रमाद्रुडम
मासम शब्दबोधाबोधदर्शनात् न च लौकिकवाक्ये भ्रमजनकत्वशंकाविरोधिनी आप्तोक्तत्वनिश्चयेन निर
स्यते वेदे निर्दोषत्वेन सेति वाच्यं तच्छंकाया अप्रतिकत्वात् चक्षुरादौ तच्छंकाया सत्याः फल्पज
नकतया इवात्रापि संभवात् नचानाप्तोक्तत्वशंकाया विरोधी न्यायशास्त्रप्रोक्तत्वनिश्चयापे
क्षितो वेदे तु निर्दोषत्वादेव नेति वाच्यं तच्छंकायाः प्रामाण्याभावशंकाप्रयोज्यत्वसिद्धतायाः प्रतिबंधकत्वेमा
नाभावत् वाक्यार्थोगमो सत्वस्यानुमानुमशक्यत्वाच्च वेदवाक्यानाप्तोक्तशंकानुपपादसायकवैदिकश

न्वबोधात्तत्राकृतिर्विशेषणत्वज्ञानामपेक्षितं तत्तदाख्यातेपदार्था मिथः संसर्गवन्त इत्येववत्पुरुषप्रणीताकाङ्क्षा
दिमत्पदस्मारितत्वादिनेनान्वयधीरस्तीति वेदो व्यञ्जनवादकः स्यादित्याह व्यक्तिपक्षदूषणे शाब्दैः स्मारित
त्वात्पदैरमी अन्विता इति निर्णीते वेदस्यापि न तत्कुतः। अप्रमाः पदार्था इति पक्षोत्कीर्तनमिदं तदनुवाद
कु॰ टी॰ कत्वे वेदस्यानुवादकत्वे शब्दमात्रप्रमाणं न स्यादिति भावः यद्वा उक्तान्विते शक्तिरिति तदपि न घटत्वाचेकक
३३ र्मता वाचकपदयोस्तेन हि दृ प्रकारककर्मताविशेष्यकबोधोत्तरमन्वये शक्तिकल्पनस्यानुपपन्नत्वात्
न च प्रथमं व्यवहारादन्वय एव शक्तिग्रहः। तथात्वेपि अनन्यलभ्यत्वे तत्कार्यगवेषणोत्तरकालं पदार्थमात्रे श
33 क्तिकल्पनात्। अन्वयशक्त्या वान्वयस्य प्रकारतापत्तानुभवविरोधात् घटान्वितकर्मता इति बोधे विषये
समम् अन्वयस्य संबन्धोशक्य एव भासत इति भवता अभ्युपेयत्वात् न च प्रवृत्तिजन्योपस्थितिं विना कथम
न्वयबोधस्तद्धर्मविशिष्टवृत्तिमत्पदजन्योपस्थितेस्तद्धर्मविशिष्टशाब्दधीहेतुत्वादिति वाच्यं सांस
र्गिकविषयतानामोत्तरविमर्शप्रकारककर्मताविशेष्यकशाब्दधीहेतुतो घटोपस्थापकपदोत्तरकर्म
तोपस्थापकविभक्तिरूपाकाङ्क्षाया विरहात् न च पत्र घटकर्मत्वस्थलसाधारण्या बोधस्तत्र व्यभिचार राम॰
घटकर्मत्ववृत्तिमत्पदज्ञानमात्राजन्यशाब्दबोधे तस्याकाङ्क्षाज्ञानस्य हेतुत्वात् मात्रपदाद्घटत्वविशिष्ट ३३

लक्षणायाघटमिति वाक्येन च शाब्दधीस्तत्र नासंग्रहः घटपदेतरद्वितीयाज्ञानादीनां तदुत्तरत्वाद् श
बोधे हेतुत्वमित्यपि वदन्ति दृष्टपदमेनपदेनान्वयबोधजनयत्वमिति तात्पर्यमप्याकांक्षा अतएव तत्रा
तात्पर्यज्ञानाभावान्न दीकक्षयोरन्वयधीः अजनितान्वयबोधकत्वं तु नाकांक्षा तद्बोधस्य हेतुत्वेमा
नाभावात् तात्पर्यज्ञानादिरूपसामग्रीसत्वे शाब्दबोधद्वयोत्पादापादन्नयद्बोधाभावः स्वरूपसन्नविन
हेतुजनितान्वयबोधत्वे निराकांक्षतापवादस्तु तदानीं तात्पर्यज्ञानादिरूपोक्तसामग्रीविरहस्य प्र
विकल्पादेवेति स्मर्त्तव्यं नवीनास्तु प्रभाकरः अप्रमाणशब्दव्यावृत्तप्रमाणशब्दानुगतं प्रमाणप्रयोजक
किंचित्कार्यं वैलक्षण्यमन्यथानुपपत्त्या कल्पनीयं च ज्ञातं सत्प्रयोजकं तापमानकरणेज्ञानप्रयोगप्र
माणव्यावृत्तख्यातस्यादिवत् न चाप्रोक्तत्वे दोषाभावात् तथा भ्रान्तप्रतारकवाक्यजे ज्ञाने तदभावात् वि
गुयध्याध तात्पर्यकत्वं तच्च यथार्थवाक्यार्थधीप्रयोजकत्वं लोकवेदसाधारणं तदभावाच्च प्रमानन
एव भ्रान्तप्रतारकवाक्यसंवादिशुकशारिकादिवाक्यं च प्रमाणं तच्च ज्ञानप्रकृत्यनुजायमानक
णज्ञानोपयोगी व्यभिचारी वैलक्षण्यादिस्वरूपमन्यथाप्यपरादन्यान्वयबोधेन स्यात् न स्पं
च वेष्टः प्रवेशयस्तत्र लक्षणानां नोर्थविनिगमनाच तयोस्तात्पर्यग्रहमूलकत्वात्र न च तात्पर्यं

कप्रकरणादेः प्रामाण्यप्रसक्तवश्यकत्वाच्च शब्दसहकारित्वमितिवाच्यं तेषामननुगमेनाहेतुत्वात्तात्प
र्य्यग्राहकत्वेनाननुगतानामपिव्याप्यत्वाद्धूमादीनामिवतच्चतात्पर्य्यंवेदेन्यायगम्यंयथाकपिजलानाल
भेतेत्यादौत्रित्वेलोकेचन्यायाविषयेविपुंसातात्पर्य्यानन्यापदार्थअपितुप्रथममासन्नवाक्यादृकज्ञानानु
कु॰ टी॰ मानपूर्वकमर्थंतत्वमनुसंज्ञायतत्तिप्रत्ययेअनुमानचेदवाक्याभ्यमादिनिरासेसतिपरीशेषाद्वाक्यार्था
३४ नुमानेऽयंवक्ताप्तप्रयुक्तयथार्थज्ञानवानप्रमाजन्यवाक्यप्रयोक्तृत्वात् अहमिवतत्रएतेपदार्थाप
३५ योचितसंसर्गवतःयथार्थज्ञानविषयत्वात्मदुक्तपदार्थवत् ननुतथापिकथमर्थविशेषसि
द्धिर्विशेषणव्याप्तिग्रहादितिचेत् यथायोपत्त्रप्रवर्ततेसतज्ज्ञानातीतिसामान्यतोव्याप्तिज्ञानेपाकादे
प्रवृत्तिदर्शनात्पाकविषयेककार्य्यतात्मज्ञानानुमानतथासामान्यतोव्याप्त्याविशेषसिद्धिरितिएवं
वक्तृवाक्यार्थज्ञानेनुमितेप्रकरणादिनावक्तृअभिप्रेतयर्थेपरत्वज्ञानंततोवेदतुल्यन्तथाशब्दाद्दर्थ
ज्ञानमितिपुनर्वाक्यकशब्दःवक्तृज्ञानावच्छेदकतयातदनंतरंस्यात्अनावाक्यार्थस्यप्रागेवसिद्धेरि
त्याहुः तन्नगौरवेणयथार्थवाक्यार्थधीपरत्वस्यास्यप्रमानुत्पादकत्वात्शाब्दार्थेनिष्प्रयत्वेनप्र राम॰
थमज्ञानुमशक्यत्वाच्च अनन्तपदज्ञानएवोपस्थितत्वादिलिङ्गाद्यघटःकर्मत्वमानकृरीतिपदजन्य ३४

पदार्थोपस्थितौ शाब्दबोधानुदयेन पदविशेषजन्यपदार्थोपस्थितेर्हेतुतायां तद्घटस्यापकपदत्वेनापि
हेतुतासिद्धेः पदार्थज्ञानस्य निर्व्यापारत्वाच्च किं तु व्युत्पत्तिकाले प्रयोजकवृद्धवाक्यश्रवणानन्तरं प्रयोज्य
व्यापारदर्शनीदेवी तज्ज्ञानोपपत्त्यर्थमन्वितबोधकत्वं शब्दस्यागृह्यतेः तन्निर्वाहार्थमर्थोपस्थितिरपि
सहकारिणी कल्प्यते इति न तया शब्दस्यान्यथासिद्धिरिति पदार्थे प्रत्यक्षे मीस्वनुभवसावाधकाभावेचेति
न च तत्तथापि तत्तद्व्यक्तिपदानां शक्तिस्तु नानुगमात् जातिशक्तिज्ञानस्यैव जातिप्रकारकस्मरणे शाब्दबोधे च
हेतुत्वादिति वाच्यं घटत्वशक्तपदं इत्यत्र घटशक्तं घटपदमिति ज्ञानस्यैव हेतुत्वान्न तत्र घटत्वं
त्वप्रवेशगौरवात् समानाकारकशक्तिज्ञानपदार्थस्मरणशाब्दधीत्वं ज्ञानत्वावच्छेदकं सर्वत्रैकरूपे
ण शक्तिज्ञानहेतुतायां वक्तुं न शक्यत्वाद् न्नासमानप्रकारकमपि विशेष्येव शक्तिज्ञाने हेतुरिस्तुच्यतेत
द्गुरुत्वाभावो जातिरेव पदार्थ इत्यस्तु व्यक्तेः अस्तु तर्हि शब्द एव बाधकः। सर्वे जेजंगलत्वनारित थ्याहिम
णव ङीतायां प्रकृते क्रियमाणो निगुणोः कर्माणि शर्वः। अहंकारविमूढात्माकर्ताहमिति मन्यभग
वद्गीतायां प्रकृतेः क्रियमाणानि गुणैः कर्माणि सर्वशः अहंकारविमूढात्मा कर्ताहमिति मन्यते अत्रैसा
यद्गीतायां प्रकृतेः क्रियमाणानि गुणैः कर्माणि सर्वशः अहंकारविमूढात्मा कर्ताहमिति मन्यते

अस्यायमर्थः। न पारमार्थिकत्वे तेन स्पष्टकर्तृत्वमस्ति आभिमानिकं हि तत् न च तस्य वेत्तृस्याभिमानः जन्म
लविशेषादर्शनाभावादिति न सर्वस्य जगत्त्वे मोक्षत्वमिति तत्राह न प्रमाणमनाप्तोक्तिर्नादृष्टे क्वचिन्म
मता आह शब्ददृष्टौ सर्वज्ञानचनिस्यागमक्षमः। उपद्रियलिंगाद्यभावान्नित्यमुपेयते तत एव सर्वविषयक
कु॰टी॰ जन्यस्यैव कारणप्रयुक्तं प्रति नियतविषयत्वात्वादिति कथमकर्तृत्वमागमस्यैव कर्तृत्वादिति ननु नायमा
प्तोक्त्वान्वेद प्रमाणं किंतु प्रवाहनित्यत्वात् अत आह न च नित्ये ति सम व्यवस्थापयितुं शक्य स्वर्गफल यथो
३५ साधीतत्वेन नित्यप्रवाहाप्रभवादिति अपि च नाचासौ कश्चिदेकान्ततः सत्वस्यापि प्रवेदनात्तानि रजाना
35 ववोधोर्थान चेस न्नपितस्येरः अस्यागमो वेदएकान्तकेत्र भावमेवाभिधत्ते इति न किन्तु कर्तारमपि प्रति
पादयतीत्यर्थः साधकस्यापि घावा भगमीजनपदेवएकई ति अश्रूयते अह सर्वस्य प्रभवे मत्तस्सर्वं प्रव
र्तत इत्यादौ श्वसत्वात् न च प्रकृते क्रियमाणानास्य साधकत्वमन्यपरत्वादित्याह निरंजनेति अजन
लेपौ धर्माधर्मौ अन्यस्य कर्तुरदृष्टलेपः ईश्वरस्य तु सनास्तीत्यत्र तात्पर्येण लेप्त तए गोक्तं नच यानि
कर्माणि निबध्नन्ति धनंजय इति वधो धर्माधर्मौ अजन विशेषगुणाः तथा च विशेषगुणशून्यतया वितना
र्य मिरमातकमिस न्ये अस्त्वर्थापयति सहि वाधिकायघुसाव भवीष्यन्तोपादेस्तन्नेद्यसावनुपाधिस राम॰ ३५

प्रवर्तयितुं न जानाति सर्वज्ञत्वव्याघातापातात् अत उपदेश एवान्यथानुपपद्यमानस्तथाविधस्याभाव
मोऽतादृशीमवावेदयतीति चेत्तः हेत्वभावे फलाभावात् प्रमाणासति न प्रमातृदभावात् प्रवृत्तिनं कर्मे वा देव्व
पविधौ कारणाभावे कार्याभावः इति सामान्यव्याप्तेर्दृष्टायाः कारणविशेषप्रमाणाभावे दृष्टवीधौ का
र्णाभावे कार्याभाव इति सामान्यव्याप्तेर्दृष्टायाः कारणविशेषप्रमाणाभावे कार्यविशेषप्रमाणस्या
दित्यर्थं प्रमाभावे निग्रहाभावादिति अस्मदादीनां प्रवृत्तिर्हि इष्टसाधनताप्रमाजन्या प्रमोत्स्या
विनाने प्रत्यक्षेणोत्स्याद् पितुः शब्दपते ततः प्रवर्तनीयप्रयोजनस्य प्रधानापर्यन्तेनोपदेशः कृत इति भूना
वेशादीवत् प्रवर्तयितीति चेन्न प्रवर्तयेद्वं यदि तस्य फलसिद्धिः स्यात् यागस्य स्वर्गकामकर्तव्यत
या अभूताविशेषेणन प्रवर्त्तनेऽपि फलासिद्धेः फलकामनाविरहात् उपदेशान्यथानुपपत्त्या
गस्यतरेण प्रवर्तनमशक्यमित्यवधारणात् वेदार्थश्रवणस्यापि मोक्षहेतुत्वाद्देहपोपदेश
स्यावश्यकत्वाच्च प्रतिपुरुषभूतावेशाद्युपदेशस्य लघुत्वाच्चेषे बामतेइ श्वरो नास्तिकम संताप
वजेगज्जायते तन्मते पितुरस्मिंदमित्यत आह कर्मवादे प्रीतिपद्धस्ति प्रवृत्तानि मितमहष्ट
किमुपदेशेन तत्र एव प्रवृत्तिसिद्धिः न चेत्तया पि किमुपदेशेनादृष्टाभावे तस्मिन् सृष्टस्य प्रवृत्तेः

कु॰ टि॰
३६
36

नवार्थापत्तिरनुमानतोभिद्यते॥ यद्यप्यविष्यदित्यनुमानं न प्रवर्त्तते पक्षाज्ञानादिति प्रमाणांतरमेव साधवा
स्त्विति चेन्न अनियमस्यानायुक्तिर्नो नियतोपपादकः। न मानयोर्विरोधोस्ति प्रसिद्धे चाप्यसौ समः अनियम
स्याव्याप्यस्यायुक्तिरयोगोऽनुपपत्तिरितियावन्तत्र्याव्याव्याप्यत्वे विनानुपपत्तिर्नास्तित्यतो नियंता अव्या
पको नोपपादकः अपितु व्यापकस्तत्पयेत्यनुपपत्तौ व्याप्तिः स्येवेति तज्ज्ञानात्कल्पनमनुमानमेवाहत्य
र्थः प्रमाणयोर्विरोधि चाविरोधार्थापत्त्याऽपूर्वतरं सिद्धिरितिमंतान्तरविरोधाभावेन निरस्यति न मान
योरीति एवमंगीकारे धूमादनुमानमपि अर्थापत्तिरेव स्यादित्याह प्रसिद्धेति जीवी देवदत्तो गृहे ना
स्तीत्यत्र जीविनो गृहासत्त्वं बहिः सत्त्वं विनाऽनुपपद्यमानं बहिः सत्त्वं कल्पयतीत्यर्थापत्ति प्रमाणं
तदमिति सिद्धांत जीविनो गृहासत्त्वं विनाऽनुपपन्नं इत्य च यत्र बहिः सत्त्वाभावस्तत्र जीवित्वे सति गृ
हासत्त्वाभाव इति व्यतिरेकव्याप्तिरनुपपत्तिः एवं यत्र जीवित्वे सति गृहासत्त्वं तत्र बहिः सत्त्वमित्यन्वयव्य
व्याप्तिरपि व्यतिरेकव्याप्तिस्तद्धानतान्नेति चेन्न अनुपपत्तेरज्ञाने त्वन्मतेपि प्रमीतेरनुत्पादात्॥ व्यति
रेकव्याप्तिः कथं ग्राह्या इति चेन्न यत्र न बहिः सत्त्वं तत्र जीवित्वे सति गृहासत्त्वाभावः यथा मम मृ
हान बहिः सत्त्वं तत्र मम जीवित्वे सति गृहासत्त्वाभाव इति पक्षस्य पक्ष सिद्धत्वात्तस्याः एवमन्वयव्याप्तिरपि

राम॰
३६

सग्रहानन्तुगृहे देवदत्ताभाववएवबहिः सत्वं कल्पयति नचेदमनुमानं वैयधिकरण्यापादितस्वर्थापत्तिरेवमाननमिति
चेन्न गृहनिष्ठाभावप्रतियोगित्वस्य देवदत्तनिष्ठस्यबहिः सत्वव्याप्यत्वात् उपरिसविताभूमेरालोकवत्वात् अ
त्रसन्निहितसवितकत्वसाध्यं ननु सवित्ता वैयधिकरण्यत् नचदेवदत्तासन्निकर्षकथं तादृशाभावप्रतियो
गित्वलिंगको देवदत्तधर्मकः परामर्श इति वाच्यं देवदत्ताद्युपस्थितो मनसा तादृशपरामर्शसंभवात् तादृशो
पस्थितेर्मनोसाधारणसहकारित्वेपि निर्व्यापारत्वेनाप्रमाणत्वात् गृहे देवदत्तप्रतियोगीकाभाववगमे बहिः
सत्वव्याप्य देवदत्तनिष्ठाभावप्रतियोगीतेति पक्षविशेषणकपरामर्शादेवानुमितिरित्यन्ये व्यतिरेकव्याप्तिज्ञा
नस्यतत्स्माद्वाभावत्वेनानुमितित्वं अन्वयव्याप्तिज्ञानस्यतत्प्रकारकानुमितित्वं कार्यतावच्छेदकमिति नव्यमि
त्राः यद्यपि हृदे धूमाभावनानित्यनुमितित्वे धूमाभावनिष्ठधूमाभावनिरूपितान्वयव्याप्तिज्ञानात् धूमव्यापकवह्न्य
भावज्ञानाचैतिव्यभिचारस्तथापि व्यतिरेकव्याप्तिज्ञानाद्विशेष्ये विशेषणमितिन्यायेनेवसेतिवदतिअन्वय
व्यतिरेकव्याप्तिज्ञानयोस्तुल्यवदनुमितौ हेतुता नचैवं व्यतिरेकव्याप्तिज्ञानजन्यस्थले स्यानुमितित्वेन नाभाव
स्तत्रार्थापत्तिरूपमानान्तरकल्पनेत्यर्थापत्त्यनुमानयोः समानाकारफलानुत्पादाय परस्परप्रतिबंधकत्वकल्प
नेगौरवादित्यन्ये ननु जीविकचिदस्तित्स्यनेनकुचित्वेनगोहस्यापि विषयत्वापत्त्याद्गृहेनास्तीनयोगे हेः त्ति
गेहनास्तीत्यत्रैव विरोधं ज्ञानकारसोक्का चिदस्यस्यगेहातिरिक्तविषयकत्वनयाविरोधोयपादकनेत्रानुमानं

कु॰ प्र॰ ३७ 37

सत्त्रेवर्त्तीतिचेन्नानयोरविरोधात्तस्यचानुमानयोर्वोस्तवोविरोधो त्तितथासतिरज्जुसर्पवदेकबो
धएवस्यान्ननुविषयभेदेनोपपद्यतिनापिविरोधित्वेनज्ञानंतर्हितत्क्वचिदस्तीतिग्रहातिरिक्तविषयेकत्वयाऽ
पपाद्यतिग्रहविषयतयाकिंनोपपाद्यतितथासतिसत्वग्रहासत्वयोविरोधएवायातेतिनत्वसमाधान
मितिचेत्तर्हिग्रहासत्वेनग्रहसत्वविरोधोयत्रतत्रैवहिसत्वेमिसाकारसंवव्याप्तिरेवेतिबद्दकुघांभ्रमातमिति
नमानयोर्विरोधइत्यस्यभावः किंचप्रसिद्धेचाप्यसौभ्रमः तथाहियथाधूमात्पर्वतेवह्निः सेत्स्यतितथाप
रोभागेनुपलब्धेर्वह्न्यभावोपितथाचानुपलब्ध्यनुमानयोर्विरोधस्तानमेवपरभागेवह्निज्ञानंजनयेत्ः
ननुधूमाद्वह्निनाभोद्धमित्यर्केनानुपलब्धेर्विरोधस्तत्रधूमोवह्न्यनुमापकः।स्यान्नान्यथाचसिद्धमनु
मानरेशाभेदेनतयोरविरोधाद्योपपादनेत्वर्थापत्तिफलमेवेतिचेत्तधूमव्याप्तिग्राहकमानेनविरोधस्यो
क्तत्वात्यद्यपिसामान्यग्राहकमानस्यविशेषतोनुपलब्ध्याबाधिकात्वात्क्वचिदस्तीत्यस्यापिग्रहेनास्ती
त्यनेनसहविरोधइत्यनधेयं एवपाऽरधूमेनपत्स्यालवह्निज्ञानमप्यर्थापत्तिरेवस्यात्पलात्वह्निंविना
पाऽरधूमानुत्पत्तेः प्रतिपत्तेरपारोक्ष्याद्रिंद्रियस्याठपसयातोभ्रसातकरणत्वाद्भावावेशाद्वचेतसःप्र
तिपत्तेरभावत्वप्रतीति अपारोक्ष्यात्अपरोक्षस्यानलात्तत्रइंद्रियस्यानुपक्षयातात्अनन्यथासिद्धत्वात्
अनन्यथासिद्धेर्द्विपव्यापारजन्यत्वादितियावत्स्वज्ञातकरणकत्वात्ज्ञानानवच्छिन्नकरणतोकरणत्वा एम॰ ३७

रादिन्द्रियकारणकत्वसिद्धेरितिचेन्नः तथा चेयं बुद्धिरिन्द्रियजन्याजन्यत्वे सत्यपरोक्षज्ञानत्वात् अन्यथासिद्धेन्द्रि
यव्यापारजन्यत्वात् ज्ञानाकरणकज्ञानत्वाच्च स्वरूपप्रत्यक्षवदित्यनुमानात्तत्सिद्धिरिति भावः भावावेशादिति अस्म
दादिप्रमाणज्ञानभिन्नानुभवत्वभावभूतकरणसहकृतमनोजन्यत्वव्यापारत्वेनाभावबुद्धौ भावरूपकरण
सिद्धिरयमप्यपरोक्षज्ञानत्वेनेन्द्रियजन्यत्वसाधने मनोजन्यत्वेन सिद्धसाधनं न चेन्द्रियत्वेन जनकत्वसाक्षा
त्कारिप्रतीतिसाधनत्वस्यैव तथात्वात् रूपान्तरस्य च शब्देतरोद्भूतविशेषगुणानाश्रयत्वादेर्गौरवेणानवच्छे
दकत्वात् । तथापि रूपाभावादिप्रतीतेर्बहिरिन्द्रियाकारणजन्यबहिर्विषयकविषयजन्यसाक्षात्कारत्वेन चा
क्षुषत्वमनुमेयं आद्यबहिःपद मनोजन्यत्वेन स्वरूपासिद्धेर्वारणाय द्वितीयं तु सुखसाक्षात्कारे व्यभिचा
रवारणाय विषयजन्येति मानसालौकिके व्यभिचारवारणाय अत्रेदं बोध्यं सर्वत्रानुपलब्धिः ज्ञानाकरणं
तदनुपलब्धिज्ञाने तु उपलब्धिज्ञानस्य हेतुतापस्यानवस्थापत्तेः किन्तु स्वरूपसतीत्याज्ञानकरणकानु
भवत्वेन इन्द्रियजन्यत्वमेव न तु गृहाद्धि निर्गतमैत्रे केन चित्पृष्टस्तत्र चैत्र आसीदिति स स्मरणं साध्यत्वाव
इति नासीत्तत्र चैत्र इति श्रेय प्रागसत्तिताधीनस्मृतिः पूर्व गोह ज्ञानकाले चैत्रास्मरणेन तदभावानुभ
वादित्यनुपलब्धि [illegible] रेव मानं अधिकरणेन्द्रियसन्निकर्षाभावेनेन्द्रियाजन्यादिति चेन्नाधिकरणं

सन्निकर्षेणायोग्यानुपलब्धेः स्वरूपसत्त्वाभावात् ज्ञाततायाः प्रयोजकत्वेनानवस्थानात् तस्मात् स्मर
णेनानुभवानुमानवद्घटस्मरणानाज्ञावव्याप्यत्वं तथापि विषयविशेषस्य जेतत्तुल्यपदार्थानां स्मरणकाले
कुः सः तस्य स्मरणाभवत्सेवयथा वा रागास्यां विद्यमानाथापतेनविद्यमानाथानुभवेनरं तत्सहचरितत्सहचरितोपरपदार्थ
स्मरणोत्पत्त्यापि स्मरणप्रयोगश्च तद्योहचत्तद्वैत्राभावत्तुल्यस्मरणोपित्तद्वन्नास्मर्यमाणत्वात् पद्वंतो
३२ वृषथाप्रबलाभावाव्यवहृतत्वमिति स्मरणाभावः संयुक्तविशेषणतया मनोवद्ग्राह्य एवेति नन्विन्द्रियस्यानन्य
थासिद्धत्वयदृक्तं तद्वेवनः अधीकरणज्ञानेनैवतस्यान्यथासिद्धिरिति चेन्न अधस्यापि त्वचाघटग्रहे एक
38 रूपाग्रहप्रसंगात् अधीकारणांज्ञानानुपलब्धोः सत्वादितिमनुप्रतियोगिग्राहकेन्द्रियस्याभावग्रह
हेतुत्वात् न तद्रूहः नचमपि प्रतियोगिग्राहकेन्द्रियजन्याधिकरणज्ञानं हेतुस्तथासतितत्ववायोत्वगि
न्द्रियोपनीते रूपाभावधीर्नस्यात् नु चवायौ रूपाभावधीरनुपलंभलिंगजा तन्न पेतान स्यायोग्यत्वेनानु
पलब्धेरप्यग्रहात् एवं घटोज्ञातताभावोपि रूपाभावेन समानः तस्मात् ज्ञाननत्वथासिद्धत्वात् सन्निकर्षो
हेवाभावधीरित्यत्रापि तथाप्रतियोगितद्व्याप्येतरयावदुपलंभककारणावच्छिन्नानुपलब्धेः कारणा रामः
मित्यवच्छेदकतयासन्निकर्षस्यापेक्षेति चेन्न अनुपलब्धवच्छिन्नेन्द्रियस्यैव हेतुत्वमित्यस्यैव च ३२

त्वात् विनिगमनाविरहात् तथा चान्वयव्यतिरेकाभ्यां ह्पलब्धावच्छिन्नेन्द्रियस्यैव हेतुत्वमित्यस्याभवचा
ग्रहेऽवत्तघ्रावग्रहे पि च क्षुः कारणमन्यथा तत्राचिन स्यादित्याह प्रतियोगीनि साम्प्रदायिकव्यापारात् व्यवधा
नतः अत्र चक्षुराश्रयत्वात्तेषां कारणमिन्द्रियासत्ति विकल्पनात् इन्द्रियाणामिति पक्ष निर्दिष्टाः कारणमिति सा
ध्यप्रकारणाघटत्वप्रतियोगीग्राहकत्वे तदभावग्राहकपृथोलिंगशब्दो तथा चेदमिन्द्रियं घटाभावग्रा
हकत्वात् साध्ये ग्राहकत्वं स्वाहस्य योगतेन चोपमाने व्यभिचारस्तेस्य घटग्राहकत्वात् यद्वात्र भाव विष
यकालौकिकप्रत्यक्षान्यग्रह स्वाहपत्वसाध्यप्राक्ताविषयकभावग्रहजनकव्यापारेति अभावभ्रमस्यदुष्ट
कारणजन्यत्वादनुपलब्धेश्चस्वतो दुष्टत्वाभावात् पित्तादिनादुष्टमिन्द्रियतत्कारणमित्याह अक्षेतित
थाचेन्द्रिमभावप्रमाकरणत्वात् रूपप्रमाकरणाच क्षुर्वदिति सामान्यतो व्याप्तेर्दोषस्या कारणत्वान्नव्य
भिचारः नच पक्षाद्विन्द्रियस्य दुष्टत्वं दोषस्याहित्यमेव तथा नुपलब्धेरपि स्यादिति वाच्यं लिङ्गाभासाद्य
जन्यत्वेनेन्द्रियकरणत्वस्य साध्यत्वात् पूर्वपूर्वपुक्तोतोत्य प्यांक्षा किं चाधिकरणाभावयो विशिष्टः
धीर्नेन्द्रियजन्याभावबुद्धित्वात् नानुपलब्धिजन्याभावबुद्धित्वात् नोभयजन्या जातिशंकरप्रसङ्गा
त् इत्युभयग्राहकमिन्द्रियमतस्त्वमित्याह विकल्पनादिति इदमायातत्वं घ्राणेन सौरभग्रहे सौरभितं चन्द

३००

मितिचाक्षुषवत् अनुपलब्ध्याभावग्रहेपि घटाभाववद्भूतलमिति प्रत्यक्षत्वात्। अत्र सौरभग्रहा
यघ्राणस्येवाभावग्रहायानुपलब्धेः कल्पत्वादिति पूर्वमुक्तौ तात्पर्यं अतो नाभावज्ञानं प्रत्यक्ष
अनुपलब्धिजन्याभावज्ञानस्याप्रत्यक्षत्वान्नतदनुपलब्धितद्विषयकशाब्दादिज्ञानस्येव किंचाभावेन स
कुं टि: ममिंद्रियस्य संयोगसमवायादेः प्रत्यासत्तेरभावादप्रत्यासन्नस्याजनकत्वान्नाभावज्ञानमिंद्रियजन्य
मितित्विचेन्नः अवच्छेदकग्रहध्रौव्याद्ध्रौव्यासिद्धसाधनात्ताप्राप्त्यंतरेनवस्थानान्नचेदस्मोपि दृष्टः
३९ अवच्छेदकविशेषणतां प्रतियोग्यादिविशिष्टप्रत्यक्षविषयत्वेन निर्विकल्पकविषयत्वे साध्ये विशे
३१ षणज्ञानानितसामग्रीकृज्ञानविषयत्वमुपाधिरित्यर्थः ध्रौव्यं नियमः अभावज्ञाने प्रतियोगिज्ञा
नस्यहेतुत्वादभावबुद्धिः प्रतियोगिप्रकारिकैवेति न निर्विकल्पकविषये इति अभ्युपेत्याह ध्रौव्य इति
यद्यभावज्ञाने प्रतियोगिज्ञानं न हेतुस्तर्ह्यभावोपि निर्विकल्पकविषये भवत्येवेति सिद्धसाधन
मित्यर्थः अभावश्च संबंधांतरविधानंतरविनास्वरूपेणैववविशेषणतासंबंधांतरसत्वेतत्रापितत्कल्प
नायामनवस्थापत्तेरित्याह प्राप्त्यंतर इति संबंधांतरस्वीकारे इत्यर्थः यदिचनैवं तदास्वन्मतेः अनुप राम०
पत्तिरित्याह न चेदिति त्वन्मतेपि प्रतियोगिज्ञानमनुपलब्धेः सहकारि। अन्यथानुपलब्धा

३९

ष्यभावनिर्विकल्पकजननप्रसंगः तत्रेष्टापत्त्यावस्माकमिंद्रियेपि तुल्यं अन्नपेप्यभावसंवधसंवधा
स्वीकारे नवस्थेति स्वरूपमेव संवधो वाच्यः यदि यावद्दूरं प्रतीतिस्तावद्दूरं संवधाः स्वीक्रियंत एवं
संवधसहस्रस्यैकेनाप्यननुभवात् नच तत्स्वीकारः अन्यथा संवधनोपतो समवायोपि न सिध्येत् तला
घवात् तत्र समवायः सिद्ध इति चेत् तुल्यं विशेषणतायामपीत्युच्यते तदपि न क्षतिरस्माभिरप्यतिरिक्तवि
शेषणतास्वीकारादिति। ननु भावस्य प्रत्यक्षे लौकिकवान प्रतियोगी ज्ञानहेतुर्न्यायनयसामान्यल
क्षणादिजन्ये इदंत्वादिना च प्रत्यक्षे व्यभिचारात् प्रतियोगी विशेषिताभावप्रत्यक्षे तद्धेतुरिति चेन्न
तत्र विशिष्टवैशिष्ट्यबोधविशेषणतावच्छेदकप्रकारकज्ञानत्वेनैव हेतुत्वादिति चेन्न भावत्वप्रका
रकघटाभावादिविषयकप्रत्यक्षे घटत्वेन घटज्ञानास्यहेतुत्वात् अन्यथा सन्निकर्षसत्त्वात् प्रतियोगि
ज्ञानेपि शुद्धमभाव इति प्रत्यक्षस्यात् नचेष्टानुभविक इंद्रियसंवद्धविशेषणतया एवं घटो नास्तीति प्रत्यक्ष
त्वकाप्येतावच्छेदकमिति चेत्तर्हि तत्रापि सन्निकर्षस्य समत्वापि तत्प्रतियोगिज्ञानस्य कारणत्वकल्पनमिति तुल्यं
तत्र सन्निकर्षस्यापि कारणत्वकल्पनमधिकमिति चेन्न सामान्यतो भावचाक्षुषत्वेन चक्षुःसंवद्धविशेषणतात्वेन तथा
त्वकल्पनात् तथापीदमेवात्राधिकमिति चेन्न तत्रेंद्रियसंवधविशेषणतायां घटो नास्तीति प्रत्यक्षे हेतुत्वादिदंत्वेनाभावप्रत्यक्ष

स्यात् तद्धेतुतोधेन प्रत्यभावमिदंत्वादिप्रकारकप्रत्यक्षेपि तथा हेतुत्वस्य कल्प्यत्वादिति गौरवमधिकं एव
घटोनास्तीति प्रत्यक्षस्य इत्वाभावप्रतियोगी घट इत्यादिव्यपिकारणत्वान्तरकल्पनमिति महागौरवं नंचैवं घटत्वा
कु॰ स॰ नविनापि घटाभावे परमाभावत्वेन माहृट ज्ञानस्याभावे प्रत्यक्षहेतुत्वे व्यभिचारः। तत्र घटाभावस्यैवारोपात्
कारणं विनाकार्यानुत्पादात् न च यत्राल्पदीपाभावे प्रमेयत्वं नास्तीति धीस्तत्र प्रतियोगिज्ञानहेतुताया व्यभि
४० चारः प्रमेयत्वाभावाप्रसिद्ध्या तस्यारोपइत्यस्यापि वक्तुमशक्यत्वादिति वाच्यं प्रमेयस्यातीन्द्रियत्वेन तत्प्र
तियोगिकत्वेनाभावस्य प्रत्यक्षस्यैवानुपपत्तेः विषयतासंबंधेन च प्रमाप्रतियोगिकत्वेनापि नाभावस्य प्रत्यक्ष
५० त्वात् अतः एव प्रमेयत्वप्रमेयत्वे मिथ्यात्वेपि ननिस्तारः अत्र काशाभावादेवैवप्रमेयत्वप्रतियोगिकत्वभ्रमः आ
काशाभावप्रत्यक्षे आकाशज्ञानस्य कारणत्वात्वाकल्पनेन तत्र दोषाभावादिति अथवा यत्र घटज्ञानंति
ष्ठति तत्रैव कश्चिद्दोषात्तदभावेऽस्याभावत्वभ्रमः न च घटात्यन्ताभावस्य घटध्वंसादिप्रतियोगिकत्वात्त्वा
तं विनापि घटो नास्तीति प्रत्यक्षव्यभिचारः तदभावप्रतिप्रतियोगितावच्छेदकप्रकारकज्ञानस्याभावत्वे
नात् तदभावाप्रत्यक्षहेतुत्वात् एतेन समनियताभावैक्येन तत्र व्यभिचारो निरस्तः न चैवं यत्र घटाभावकम्बुग्री
वादिमान्नास्तीति धीस्तत्र कम्बुग्रीवादिमत्त्वस्य प्रयोगितानवच्छेदकत्वात् तत्प्रकारकज्ञानेस्य व्यभिचारः राम॰
गुरुधर्मस्यापि प्रतियोगितावच्छेदकत्वात् अन्यथापि पूर्वशित्याः नेककार्यकारणाभावप्रसंगात् अ ५०

त्वाप्रतियोगितासंबंधेनघटाप्रकारकसत्प्रतियोगितासंबंधेन किंचित्प्रकारकतद्भिन्नघटाभावविष
यकप्रत्यक्षे घटज्ञानं हेतुः एतादृशं च शुद्धमभावज्ञानं घटो नास्तीति तिज्ञानं च शुद्धं तु न जायते
घटज्ञानाभावादिति: अथ भूतलं घटवदिति ज्ञाने सति घटाभाववद्भूतलमिति ज्ञानं मा जनि घटप्रतियोगि
मत्ताज्ञानसत्वात् शुद्धाभावप्रत्यक्षं तु स्यादेव एवमभावे यत्र घटप्रतियोगिकत्वावगाहि तत्त्रापीति
चेन्न तत्र घटाभाववद्भूमिति ज्ञानस्यैवोत्पत्तेः एवं प्रतियोगितासंबंधेन बाधग्रहेपि प्रतियोगितासंबंधा
वच्छिन्नप्रतियोगितासंबंधेन प्रतियोगीविशेषणकानाभावधीरिति एवमपर्युपरि बोध्यं न च घटवद्भू
लमिति ज्ञानेपि द्रव्यत्वधर्मितावच्छेदकतया भातमहितीति तत इतरद्रव्यमभाववदिति ज्ञानं जायत इति
यदुक्तं तत्संगतमिति वाच्यं उपस्थितानां यावतां पूर्वज्ञाने धर्मितावच्छेदकतया भानमानाभावात्
परं च पूर्वज्ञानेन भातत्वस्यैवाभावज्ञाने धर्मितावच्छेदकत्वात् अन्यथा तदिंद्रियज्ञाभावज्ञाने समाना
प्रकारकत्वेन प्रतिबंधकत्वविलोपप्रसंगात् तदिंद्रियजत्वमिति ज्ञानेपि द्रव्यं न रजतमिति प्रत्यक्षानुपप
कल्पतिभवद्धनुपपाननुज्ञानात्तः न चैव घटाद्भूतलमिति मास्तु शुद्धमभावप्रत्यक्षमपि तथा किंत्वभा
ववद्भूतलमित्यपि न स्यात् तत्र तदिंद्रियजत्वशरीरग्रहाभावस्य नियामकत्वादिति तादृशफलाभावे न तथा

कु॰ स॰
४१

कल्पनादिति इदं चापरं बोध्यं इन्द्रियत्वस्य गृहीतयाकारणतानवच्छेदकत्वे न च द्रव्यःसंबंधविशेषणता
तायाघटोनास्तीति चाक्षुषत्वकसंबंधविशेषणतातयाकारणताघटोनास्तीत्वाद्युत्वतथा च प्रयोगोश
तभवताकार्यकारणाभावशतद्वयमस्माकं शतप्रतियोगिज्ञानानां शतं कार्यकारणभावाः सामान्य
तश्चक्षुःसंबद्धविशेषणतात्वेनाभावाचाक्षुषत्वेनत्वक्संबंधविशेषणतात्वेनाभावत्वाचत्वेनेति
द्वयमित्यपद्धन्नभवितेन स्तवकार्थमुपसंहरन्नेवनतिनिबध्नाति प्रत्यक्षादिभिरेवमधरीकृतविरोधो एव
प्रयोजनमुक्तवीक्ष्य लोकविधुरैर्धर्मिग्राहकमानबाधितैःप्रत्यक्षादिभिरात्मैव नासाधीते विरोधाद्यो
घरोधः अत एव हरे सर्वमनुविधीयत इव शंभ्वायां यस्य आसमाचारोसिच्छेदा चेतित्प्रयोज यालीला
सेवोत्सवौ यस्य सतथा सर्वेज्ञः भावमहत्वं चेत्त्वादिति इति तृतीयस्तवकः ननु तथापि नेश्वरज्ञान
प्रमाश्रयग्रहीतग्राहित्वस्य तत्त्वेप्सणास्या भावात् तत्र स्वप्राकालीनसमानाधिकरणज्ञानाविषय
विषयत्वमितिचेत् इंदं लक्षणाय थार्थत्वेन विशेषितं न वा आद्ये अप्रमात्मकेधारावाहनबुद्धौवव्या
प्तिर्द्वे माति व्याप्तिश्चैत्याहः अव्याप्तेरधिकव्याप्तेलक्षणमपूर्वंकयथार्थानुभावो मानमनपेक्ष्यतये णम॰

४१

ष्यते अपूर्वमगृहीतग्राहि ईदृशं ज्ञानमिति यावत् भावप्रधानो निर्देशः अगृहीतग्राहित्वं लक्ष
णमित्यर्थः प्रमालक्षणमाह यथार्थेति ननु यथार्थस्मृतिरपि किं प्रमा न स्यात् यथार्थत्वस्य
वं तत्र सत्वात् अनुभवपदाध्याहारापेक्षात् स्मानेनत्वनुभवस्येत्यर्थः इदं च परिभाषामात्रं स्मृतिकर
णो महर्षीणां प्रमाणत्वाव्यवहारेण प्रमाणलक्षणोऽनुभवत्वस्योक्तत्वादिति ननु धारावाहिकेना
व्याप्ति सर्वेषां ज्ञानानां स्यात् सति क्षण विषयत्वेनाधिकविषयत्वादिति चेन्न क्षणानामतीन्द्रियत्वा
त् न च मुहूर्त्तादिवदुपनीतः क्षणोऽभासतां प्रतिज्ञानपूर्वतत्तत्क्षणोपनस्वीकारे धारावाहिकज्ञा
नासंभवात् तद्विषयत्वेनाग्रही अस्मन्मते मुहूर्त्तादेः प्रथमज्ञाने उपवशाद्भाने नोत्तरज्ञाने तज्ज्ञा
नरूपोपनयवशेन भानादिति स्मृतेरप्रमात्वे पूर्वानुभवे किं मानमिति चेन्नाननुभूते स्म
रणस्मरणो न कार्यणकारणस्यैवानुभवस्यानुमानात् बोह मत्वमवसोह स्मस्यात् इत्र
त्वानुपपत्तेः न च पूर्वानुभवानुभवव्यवसायेन तस्यापि ग्रहणात्तस्यापि स्मृतियरानुत्पत्त्यात
त्पक्षमुषन्नकाघट इति स्मृतिरिति वा अपूर्वानुभवविषयत्वस्यानुमितौ भानेशङ्कितमुद्धरन्नाह

एतेन द्रव्यत्वे तत्तद्गुणादि द्रव्य भिन्नेतरत्व द्रष्टव्य विषयत्वादिः सर्वत्र तत्तत्स्वरूपमेव वा तत्ते निरस्तमिति
चेन्न यत एवं हि धर्मोनुभवे भासते स एव स्मृतावपि भासते तत्तात्स्वरूपादस्य वक्तव्यतापि परंतु पर्यवसितस्मरणा
ख्यज्ञानं स्मरणस्य प्रमिलापो यत्रानुभवाख्यानतदंशरूपमिति तत्तेनन्तु किंचिद्विषयैकमेवेति नियमानुपपत्तान
कु॰ स॰ पपत्या विषयनिष्ठो ज्ञानजन्यो ज्ञाततताख्यः कश्चिद्धर्मः स्वीकार्यः तथा च यज्ज्ञानं यत्र ज्ञाततताजन
कं तत्तद्विषयकमिति नियमोपपत्तिरन्यथा तु ज्ञाततताख्यो विषयनिष्ठधर्मः तस्य ज्ञानत्वमात्रस्तु ज्ञा
४२ नकं तद्विषमिति नियमोपपत्तिरन्यथा तु ज्ञाततताख्यो विषयनिष्ठधर्मः तस्य ज्ञानजन्यमात्रस्तु ज्ञान
जनकं चेच्चक्षुरादिनेवासोजन्यतीतेज्ञानकं चक्षुरादिजन्यज्ञानतावत्त्वमेव तद्विषयत्वमास्तामिति
न्न ज्ञाततायाः स्वीयासनज्ञानाजन्यत्वे क्षिप्तपादस्पाद्यनभ्यस्तजन्यत्वसाधकं कार्यत्वं तत्रैव
व्यभिचारि स्यादिति नैयायिकानामीदृशशंकायाश्च प्रयोगादितिचेन्न स्वभावनियमाभावादुप
कारणत्वे घटस्य घटत्वेपि समर्थेः सति कारणतिरन्यथा ज्ञाने न न ज्ञानविषयता स्वज्ञाततता जन राम॰
नापि स्वरूपमेव संबंधवाच्योन्यथा कश्चिदेव ज्ञानतेति नियमो न स्यात् तथा च ज्ञाततैव विषयनिष्ठ ४२

मोपपत्तौ किं ज्ञाततयोत्याह स्वभावेत्यादि उपकारे ज्ञाततातानविद्यमानेप्यर्थे तल्लित्याह स्वघटत्वेपीति वि
द्यमानेसति अविद्यमाने अतीते घटे स घटत्वेन एव ज्ञातताजन्य इति चेत्तर्हि घटस्य तज्ज्ञानाविषयत्व
प्रसंगात् धर्मधर्मिणोरभेदात् घटविषयतेव घटविषयतेती चेन्न अधेनस्य ग्रहणात् रूपस्यापि ग्रहण
स्यशी रूपं वा ग्रहते रूपलक्षणग्रहणत इति चेत्तर्हि तस्यास्यैव धर्मधर्मिभेदस्वीकाराद्वेदाभेदास्त इ
ति चेन्न विरोधादननुभावाच्च नीलो घट इत्यादौ नीलारूपवत्तिवलितत्स्य राप्यति तद्दंडप्रकारके
दंडीति ज्ञाने तथाप्यनुपपत्तेः नहि तत्र दंडगुरूपरैकार्थशंकास्यस्मपीति ध्येय ननु धात्वर्थतावव
च्छेदकपरसमवेतक्रियाजन्यफलशालित्वं घटजातीत्यत्र घटादेकर्मत्वमिति ज्ञानक्रियायाः क
र्मनिष्ठफलजनकत्वात् ज्ञातीमेत्यपतीति चेन्न। अनैकान्तादसिद्धत्वान्न च लिंगमिह क्रियायाः तदै
शिष्ट्यप्रकाशान्नाध्यक्षोनुभवाधिके यदि क्रिया धात्वर्थमात्रं तर्हि शरीरगगनपुत्रौत्याहतै
संयोगादिरूपधात्वर्थेन गगनेतरजननादनैकान्त इत्याहानैकान्तादिति अस्य शब्दाभिव्यक्त्या
व्यभिचारः न चास्य शब्दाभिव्यक्त्याः स्पष्टज्ञाते वास्य घोतै इति वाच्यं तत्स्याव्यवहितपूर्वकाल एव

कु॰ टि॰ साधेत्तमंवापि कारणस्य च कार्येण समानकालनियमात्तात्राद्व निसत्त्वस्य च निषेधादिति भावः यदि
क्रियासंदंतत्तस्य दत्त्वस्य ज्ञाने प्रतिहिरित्याह सिद्धेवेति यदि च कारणव्यापारः । क्रियात्तराशब्दादिव्या
पारे यत्तस्मिन्निति लिङ्गपरामर्शादित्याह तद्देवशिष्ट्वेति ज्ञानइत्यनुभावो ज्ञानवैशिष्ट्यमात्रविषयः तो
४३ नातिरिक्तविषयत्तायामानमित्यर्थः यथा हि अर्थेनैव विशेषो हि नो हि निकारतपाधिकायां क्रियये
वशेषहि व्यवहारेषु कर्मणां अर्थानेसमेदे स्वप्रेणचारिकीत्तनीया अर्थाभिन्नो विशेषो व्यावर्तक
इत्यर्थः नचस्वाघिभक्तौ नलक्षणेति प्रकोपः अन्यथाव्यस्यपानुशासनवैयर्थ्यात् इति वाच्यं विभाग
थेतावच्छेदकान्तररूपेणानलक्षणाइतित्तदर्थात्त्तेन कर्मत्वेन लक्षणापायामस्य गच्छतिनप्रयोग अत
एवकाशीमरणान्मुक्तिरित्यत्र प्रयोगकर्तृत्वधर्मादित्याशेताप कलं पंचमम्पालक्षणेतिय द्वार्थपदं अ
र्थज्ञानत्वेलाक्षणिकं अर्थज्ञानत्वेन विशेषइत्यर्थः यथा निराकारमपि विषयेन नीलत्वादीनां
नीलज्ञानमित्युच्यते तथा ज्ञानक्रिययैव ज्ञातो घट इति धीव्यपदेशो ऽस्यमनभ्युपगमे च कैतो घ राम॰
टइत्येपोह्वटइत्यादिवविकृतत्तनेष्टतयाः प्रसंगः स्यादिति वस्तुतोऽतीतस्यालेज्ञानत्तानुत्पादस ज्ञा ४३

नक्रियते॥ कर्मणी किंचिज्जलतइति नियमे व्यभिचारः एवं तत्र ज्ञातइति व्यवहारस्य स्वरूपसंबंधेनैवोप
पत्तिस्वभावाच्चातथाच तेनैवोपपत्तौ नज्ञाततासिद्धिः घटं जानातीत्यादौ कर्मता व्यवहारो भाक्तो वि
षयत्वमेव द्वितीयार्थ इति ध्येयं ननु ज्ञानस्यातीन्द्रियत्वात् येवत्तदनुमेयमिति तत्सिद्धिरिति चेन्न त
स्यातीन्द्रियत्वस्यैवाभावात् ननु ज्ञानं नप्रकाशवस्तुत्वाद्द्वत् नाप्यन्येन तेन ग्राह्यं ज्ञानस्याद्विस्व
णस्यापि नोग्राह्यस्य ग्रहणासमये भावात् प्रत्यक्षे विषयस्य हितत्वात्॥ एवं ज्ञानस्य योग्यत्वे तत्प्र
त्यक्षं एवं तस्यापि प्रत्यक्षमेव स्यात् ननु द्विषयात रणे न मिति चेन्न द्वितीयस्य निर्विकल्पकं तृतीयस्य
णो ज्ञानामिति विशेष्य विशेषणामिति न्याये नप्रत्यक्ष एवं अनुमिनोमि त्यादि निज्ञाने स्य स्य योग्यत्वे
पितत्प्रत्यक्षधारान ज्ञायते मानससामग्री अभावे क्षयात् दुर्बलत्वात्तथा भवतामेव्यात्मवृत्तिज्ञात
तान्तत्प्रत्यक्षजनितज्ञाततोन्त प्रत्यक्षधारैव स्यादिति अन्यथा ज्ञान सिद्धिरपि स्यात् साध्यस्य
प्रसिद्धेर्नतया पि विसाध्यपितुमशक्यत्वात् भवस्यतो ज्ञानसामग्रीत्वेभिमतादिरूपत्तिसंभवात्॥ तो
नएवप्रमाणानस्यात् तस्मात्प्रत्यक्षमेव ज्ञाने प्रमाणं तत्स्याद्याच सूत्रज्ञानविकल्पानाभावभाज्ञानमि

मित्याहिनाकारेणात्मनसैव संविद्येत्यर्थः ज्ञानप्रत्यक्षस्याश्रविनाभूणात्मगुणत्वात्सुखवत् जीविनायोनि
कु॰ टि॰ यत्नमानाभावात्प्रत्यक्षवृत्तिगुणत्वजातिमत्त्वावाधं तेन तत्र व्यभिचार इत्यनेन त्वीश्वरज्ञानं न प्रमाण
फलस्य तत्त्वात् अतएव नेश्वरः प्रमातेति चेन्न मितिः सम्यक्परिच्छित्तिस्तद्वत्ता च प्रमातृत्ता तदयोगव्य
४४ वच्छेदः प्रमाणंपगौतममते समगीतियथाथ्येत्वमेव प्रमात्वं न तु जन्यत्वघटितं गौरवात् नित्यज्ञानासि
द्धेवावमसिद्धेश्वरज्ञानेप्प्तिरक्तादृशप्रमाजयत्वलक्षणप्रमातृता ईश्वरेप्प्रस्तीत्यर्थः नन्वेव
44 मेत्रासंवेदवत्प्रमाणमात्रप्रमाणाहिति न्यायेसूत्रविरोधः अत्र हि यथाप्रमाणापादित्यनेनेश्व
रस्यप्रमाणत्वयाचप्रमातृत्वमेवोक्तमतआह तदयोगाइति प्रमायोयोगव्यवच्छेदलक्षणप्रामाण्य
णाईश्वरेस्येवेति न चैवमीश्वरज्ञानस्य कुत्रप्रमायामंतर्भावः साक्षात्कारिप्रमात्वेन प्रत्यक्षप्रत्यक्ष
मध्येनिवेशात् प्रमावत्त्वंच ज्ञानकृत्यजन्यत्वान्मतरस्तवधेनेति तनचप्रमावगाहनेनेनतद्विषयस्या
वगाहनादीश्वरज्ञानस्यप्रमत्वापत्तिः व्यवसायनिष्ठरजतत्वाभावेद्विशेषकत्वरजतत्वप्रकारकता राम॰
देनुव्यवसायेनावगाहनेपिव्यधीकरणाप्रकारकत्वात् शिवस्तुतिव्याजेन स्तवकार्यमुपसंहरति ६४

साक्षात्कारिणि नित्ययोगिनि परद्वारानपेक्षस्थितौ भूतार्थानुभवे निविष्टनिखिलप्रस्ताविवस्तुक्रमः
लेशादृष्टिनिमित्तदुष्टिविगमप्रभ्रष्टशंकातुषः शंकोन्मेषकलंकिभिः किमपरैस्तन्मे न्मे प्रमाण
शिवः भूतार्थानुभवे यथाभवे साक्षात्कारिणी प्रत्यक्षे निविष्टे विषयीभूतप्रस्ताविवस्तूनां पर्याना
क्रमो यस्य स तथा अनुभवविषयकेवलपदार्थेः सर्वे नित्ययोगिनी सदा संबंध तत्र एव परीक्षामिद्धि
पादीनां अनपेक्षा स्थितिर्यस्य लेशस्वल्पा या अदृष्टिः विशेषादर्शनं तन्निमित्तिका दुष्टी वा ग
देषादिस्तद्विगमात् अभ्रष्टः शंकातुषो वेदाप्रामाण्यशंकालेशो यस्मादिति सर्थः शंकोन्मेष
एवाप्रमाण्यशंकाप्रादुर्भाव एव कलंको येषां वाचाद्यादीनां तैः किं च तुर्थस्तवकः ईश्वरसाधकमेव
नास्तीति दूषयति कार्ययोजनधृत्यादेः पदात्प्रत्ययतः श्रुतेः वाक्यात्संख्याविशेषाच्च साध्यो वि
श्वविद्व्ययः। न ह्ययं स्थाणोरपराधो यदेनमन्धो न पश्यतीति तथा हि परमाण्वादिकं अपरो
क्षवर्तान चिकीर्षाविषयः काप्यकालवत् हेतुता समवायेन क्षितिः सकर्तृका कार्यत्वात् घटवदि
त्यनुमानादिनेश्वरसिद्धिः। आयोजन परमाण्वकर्मतत्याच्च सर्गाद्यकालीनद्व्यणुकारम

परमाणुकृतियज्ञफलवदात्मसंयोगजन्यवाकर्मत्वात् अस्मदादिशरीरकर्मवत् धृतिर्गुरुत्वं तावत् नामा
वपतनप्रतिबंधकस्तद्वधो वा ब्रह्मादिफलप्रतिबंधपतनकं घातित्वात् विपत्तिविहंगमवत् यत्र यत्र विहंगमश
रीरधृति प्रयत्नवदात्मसंयोगेन वधात् तच्छरीरं न यतीतिभावः आदिसान्नाशपरीग्रहः ब्रह्मांडनाशः प्र
कुः रि॰ यत्नशजन्यः नाशत्वात् पद्यन्यामानपटमानशवस्य दात्पघतेवुत्स्पवतेनेति व्युत्पत्त्या व्यवहारस्तथा
चघटादिव्यवहारः स्वतंत्रपुरुषप्रयोज्यः व्यवहारत्वात् आधुनिकनिर्मितलिप्यादिव्यवहारवत् प्रत्ययत
४५ प्रत्ययः प्रमाणं तस्मादेहजन्यप्रमा वाक्यं यथार्थवाक्यार्थज्ञानजन्या शाब्दप्रमात्वात् लौकिकशाब्दज
४६ न्यप्रमाणवत् श्रुते वेदात् वेदः सर्वज्ञप्रणीतः वेदत्वादिति व्यतिरेकितया वाक्यत्वादित्यन्वयिन्याचय
चपिपरेषामर्वज्ञो प्रतिकृत्तयापि आत्मा आत्मत्वं मम संसारिवृत्तिजातित्वात् घटत्ववत् आत्मत्वाश्रयोऽ
संसारिवेदप्रणेत पुरुषत्वादिति साध्यप्रसिद्धा वसंसारिपुरुषप्रणीतइति साध्यमिति प्रकाशः अत्रा
पि पौरुषेयत्वसाध्यतच्चेष्टजातियोग्यारताणनपेक्ष्यो ज्वारणाकर्मजातीयत्वं न तु सर्वज्ञप्रणीतत्ववा
क्यादिषु पौरुषेयत्वमयत्नपि नासाध्यं अत्रैतु दृष्टांताभावात् व्यतिरेकेणातिभेद इत्यन्येवाक्यात् वा राम॰
क्यत्वात् वेदः पौरुषेयो वाक्यत्वाद्भारततुल्यादित्यर्थः संख्याविशेष परमाणोर्द्वित्वं द्व्यणुकपरिमाणं ४५

संख्याजन्यं परमाणत्र्यचयाजन्यत्वे सति जन्यपरिमाणत्वात् तुल्यपरीमाणकपालद्वयारब्धघटपरी
माणात् प्रकृष्टतादृशकपालद्वयारब्धघटपरीमाणत्वात् अणुपरीमाणं च न परीमाणजनकं नित्यप
रीमाणत्वात् अणुपरीमाणत्वाद्वा एवं च सामग्री द्व्यणुकपरीमाणे हेतुः संख्यानाम् अस्मदादिबुद्धिजन्यापेक्षा
बुद्धिजन्यास एवेश्वरः सिसाधयिषावद् इति विशीष्टस्यायत्वं तेन नित्यसर्वविषयकज्ञानसिद्धिः नन्उ
क्तिनामवेदत्वेन तावच्छेदसमुदायत्वं शाखायां वेदनिरूप्यतेत्वेनात्माश्रयात् नापि शब्दगतो जातिविशेष
देव इतीयत्वानुमापकज्ञातस्या साकाङ्क्ष्याः स्वर्गकामादिपदसमभिव्याहृतवाक्यत्वं स्मृत्यावतिव्याप्तकत्वाद्
हृदनापिशब्दतद्भवजीविप्रमाणातिरिक्तप्रमाणाजन्यप्रमितिविषयार्थकत्वे सति शब्दजन्यवाक्यार्थज्ञा
नाजन्यप्रमाणशब्दवत् अत्रय यद्यपि शब्दत्वं यत्किंचिच्छाव वि द्वप्रमाणशब्दवत आज्ञानजन्यप्रमाणश
ब्दत्वमसंभवि वाक्यार्थवक्तृवाक्ये त्रितुद्देजन्यप्रमितिविषयार्थकत्वेसतोत्यसंभवि विजपदव्यावज्जे भाव
श्वप्रमाणजन्यप्रमित्यविषयार्थकत्वे सती त्यसंभवि यद्यपिशब्दतद्भवविप्रमाणातिरिक्तत्वेन प्रमाणावि
शेषणान्नोक्तशब्दोपजीवित्वं च जन्यानुभवसामान्यार्थेयच्छेदवाक्यार्थज्ञानमुपजीवति तत्त्वमत्रास्त्याह

क्योपजीवित्वपदेन साक्षात्परंपरासाधारणशाब्दधीप्रयोजकत्वविवक्षणोदीपदः चक्षुरुत्तममित्यादिश्रुत्य
र्थज्ञानजन्यप्रवृत्त्यादिमूलेन काद्दृष्टजन्यचक्षुरादिजन्यप्रमितिविषयार्थकत्वे किंकवाक्येतिव्याप्तेरपरिहा
त वेदार्थस्यापि तादृशप्रमाणान्तरितत्वापरत्वावश्यकत्वात् नच श्रुत्यर्थप्रमाणाऽनुभवनार्थे किंच च्छाव
ज्ञानमपेक्षते अपि त्वदृष्टद्वारा वनि अपेक्षते तु शाब्दोजीविप्रमाणान्तर्गर्गयोगजन्यः पागजन्यतयावेदबोधात्त
त्वादित्यादिवेदार्थगोचरमनुमानं अनुभवमजनेनार्थमपि साध्यप्रसिद्ध्यादिविधया वेदज्ञानस्यद्वारा च चक्षुरा
धुपतिप्रयोजकत्वे चक्षुरादिजन्यानुभवसामान्यस्यापि चक्षुराद्युत्पत्तिद्वारा प्रयोजकत्वमितिवाच्यमदृ
ष्टाद्वारकशाब्दज्ञानप्रयोगात्वस्यैव शाब्दैव शब्दोपजीवित्वपदार्थे नच याव्यक्तिरनुभवजनेनार्थशाब्द
गोचरज्ञाननियमत उपजीवत्वमेव तद्वस्तु किं शाब्दवाक्यार्थज्ञानपर्यन्तनिवेशेनेतिवाच्यं प्रत्यक्षे
णाचैत्रशब्दश्रुत्वा चैत्रः शब्दायतेइत्युक्तवाक्यातिव्याप्तिवारणार्थं तदुपादानात् तादृशवाक्यस्य चैत्र
पक्षकशब्दवत्त्वानुमानगृहीतार्थकत्वेपि शब्दत्वस्यमूलकानुमानमात्रगम्यार्थकत्वेनातिव्याप्तेऽदोषत्वा
त यद्योक्तेच न दोषः तादृशवाक्यस्यानुभवमजनेनार्थनियमतः शाब्दवाक्यार्थज्ञानानुपजीवित्वानिरू

त्वानुमानरूपप्रमाणाविषयार्थकत्वात्। न चैवमपि चैत्रवाक्यात् पूर्वमर्थो ज्ञात इति लौकिकवाक्ये तिप्राप्ति
स्तादृशवाक्यार्थसाधकानुमानानां साक्षात्परंपरया चैत्रशब्दजन्यशाब्दज्ञानं विनानुभवजनकत्वासं
भवात्। तत्र चैत्रशब्दजन्यशाब्दज्ञानस्य विशेषणतया तज्ज्ञानस्य तत्र हेतुत्वात् तज्ज्ञाने च साक्षात्पर
रया विषयविधयात्र चैत्रशब्दजन्यत्वप्रमा तत्रैव सामान्यलक्षणाप्रत्यासत्त्या समा चैत्रशब्दजन्यशाब्दज्ञानस्य सम
वेन तदर्थसाधकानुमानस्य निरुक्तशाब्दज्ञानोपजीवकत्वात्। यद्यपि वेदे तत्प्रत्येकपदजन्यप्रत्येकप
दार्थस्मृतिसहकारेणानुमानेन वेदार्थस्य प्रमापनासंभवः तदनुमाने व्याप्त्यनुभवजनने पदजन्यपदार्थ
स्मृतिसापेक्षत्वेपि शाब्दज्ञानानपेक्षत्वात्॥ तावत्या शब्दज्ञानजन्यज्ञानजन्यज्ञानसापेक्षत्वस्य शब्दो
पजीवित्वघटकत्वेनोपस्थितकुशब्दोपादानेनैवोपपत्तेः। शब्दे नाप्यनुभवजननेऽपेक्षा शाब्दज्ञानस्य पदार्थ
स्मृतेरपेक्षणात्ः तस्यापि शब्दोपजीवीप्रमाणान्तर्गतत्वापत्ते तथापि यद्व्यक्तिजन्यानुभवसामान्यं
परंपरयासत्तज्ज्ञानसमानाकारज्ञानप्रत्येकपदार्थोपस्थितिसहकृततानुमानव्याप्तिमादाय ना
संभवः तस्या पदार्थोपस्थितिद्वारा शब्दवती ज्ञानेसापेक्षत्वात् नैवोपस्थितकुशब्दोपादानेनैवोपपत्ती
शब्दस्यानुभवजनार्थं साक्षाच्छब्दवृत्तिज्ञानसापेक्षत्वेऽपि परंपरया शब्दवृत्तिज्ञानसापेक्षत्वविरहात्

स्वजन्यज्ञानसमानाकारकत्वं च स्मरणादिजन्यप्रमितिविषयार्थके लौकिकवाक्ये तिव्याप्तिवारणाय च स्मरणादेरप्य
द्वारानिपत्ते विध्यर्थकशब्दवृत्तिज्ञानसापेक्षत्वेपि लौकिकवाक्यजन्यज्ञानसमानाकारकज्ञानजनकशब्द
वृत्तिज्ञानसापेक्षतया निरुक्तशब्दोपजीविप्रमाणातिरिक्तत्वात् न च स्वजन्यज्ञानसमानाकारकजन्यज्ञान
कु० ८१ समानाकारकज्ञानजनकशब्दवृत्तिज्ञानसापेक्षतया निरुक्तशब्दोपजीविविशेषणत्वे योगजप्रत्यक्षसमा
नयोगविधायकवेदातिरिक्तवेद एवाव्याप्तिः तस्य योगविध्युपदेशवृत्तिज्ञानसापेक्षत्वेपि स्वज्ञानसमाना
४७ कारकज्ञानजनकशब्दवृत्तिज्ञानानुज्ञानानुपजीवकत्वादिति वाच्यम् अग्रिमप्रमाणपदेनैव तद्वारणात्
नहि योगिप्रत्यक्षे शब्दतत्समानविषयकशब्दोपजीविप्रमाणातिरिक्तप्रमाजनकमस्ति योगजधर्मस्य प्रमाणान्त
पातित्वात् ननु प्रमाणत्वात् मनसश्चक्षुरादिसाधारणत्वात् शब्दतदुपजीविप्रमाणातिरिक्तमनोजन्यतत्तच्छब्दजबुद्ध्या
दिभिरसंभवः कारणशरीरादिवारणाय चाग्रिमप्रमाणपदस्यासाधारणकारणपरत्वात् न च योगिप्रत्यक्षस्य
ले योगजधर्मोऽन्यदसाधारणमस्ति यतो द्वितीयप्रमाणपदं साधारणेनैव जनकपरं प्रथमप्रमाणपदं च
प्रमाजनकपरमतः स्यादग्रिमप्रमितिपदमप्यर्थवत् शब्दतदुपजीविप्रमाणातिरिक्तासाधारणवेदार्थगोचरस्मृ राम०
तिकरणाजनस्मृतिविषयार्थत्वेनासंभववारकत्वात् विशेषज्ञानादेः स्मृतिकरणस्य प्रमाकरणत्वाभावे ४७

न शाब्दत्वं तदुपजीवि प्रमितिप्रमाणातिरिक्तत्वातः प्रमितियत्नोपादाने वचनस्योपक्तस्यानुभवपरत्वातः अतएव ज्ञान लक्ष
णाया सम्भवे प्रसंगे वारितः तस्य ज्ञानस्य मनसः प्रत्यासत्तित्वात् मनसश्च साधारणपातत् तथापि वेदार्थप्रती
तावस्मदाद्युत्पत्ति वेदभागे विशेषस्य हृदयसिद्धं शब्दजन्यवाक्यार्थज्ञानजन्यजातीयप्रमाणशब्दत्वं यदि विशेषप्र
लार्थत्वस्य शापि प्रमामान्यलक्षणाया वहिरिन्द्रियप्रत्यासत्तित्वमते तज्जन्यप्रत्यक्षविषयपार्थ्यकत्वात् यदि विशेषदला
र्थत्वं तदादि समान्यलक्षणायावहिरिन्द्रियप्रत्यासत्तित्वमते तज्जन्यप्रत्यक्षविषयपार्थ्यकत्वात् सत्यं तत्स्वरूप
सिद्धं स्वजन्यज्ञानसमान्यलक्षणाया वहिरिन्द्रियप्रत्यासत्तित्वमते जन्यप्रत्यक्षविषयपार्थ्यकत्वात्तत्समत स्वरू
पासिद्धं न च स्वजन्यज्ञानसमानप्रकारकत्वेन च प्रमितिविशेष्या नहि प्रमेयत्वादिना तज्जन्यधीवेदजन्यप्रमीतिः
समानप्रकारेणेति वाच्यं तथापि वेदकत्वेन च प्रमितिशेष्या नहि प्रमेयत्वादिना तज्जन्यधीवेदजन्यप्रमिति
समानप्रकारेति वाच्यं तथापि वेदसमानार्थकब्रुक्तमोक्षशक्यवाक्ययोगतत्वाद्यभिचारात् तत्परपराध्याय
काहितादशोएवाक्यार्थज्ञानमूलकत्वादिति व्याप्तिरिति वाच्यं तथासत्तिवाक्यार्थप्रतोपादानवैपर्थ्यापा
तात् वाक्यार्थपद आधुनिकवेदध्यायको [illegible] वेदज्ञानजन्य
जन्यत्वप्रयुक्ताव्याप्तिवारणप्रयोजनकं तस्याश्च विजातीयपदेनैव निराकृतः न च प्रमाणशब्दत्वेनैव वेद

समानार्थकव्युत्क्रमोक्तश्रावणीहवत्त्वादेर्जनकाध्ययनयोग्यपत्त्वं तत्तु दृष्टार्थकपुराणादिवारणायेति
वाच्यं स्वाध्यायोऽध्येतव्य इत्यध्ययनविधिप्रवृत्तावध्ययनस्य दृष्टत्वघटितवेदत्वेन तन्निश्चय तेन रूपेण तन्निश्चये च
कुः टी तद्विधिप्रवृत्तिः स्वाध्यायपदस्य वेदवाचकत्वादित्यन्योन्याश्रयात् किं च स्वर्गयजेतेत्यस्य यागस्वर्गसाध
नमित्यर्थ इत्यादिरूपे वेदव्याख्याने भगवत्कृते इतिव्याप्तिः न चार्थपरस्य तात्पर्यविषयपरतया व्याख्यान
स्य वेदत्वं तदर्थबोध्यबोधकभाववत्तास्यापि कल्पात् वेदाकेन चित्स्वार्थकत्वेन बोधितामहाजनपरिगृहीत
४८ त्वादित्यादितद्भयादिति शक्त्यानुमानरूपप्रमाणाजन्यप्रमितिविषयार्थकत्वात्वाप्तिरिति वाच्यं तादृशा
५८ नुजन्यप्रमितिः स्वजन्यज्ञानसमानप्रकारकत्वाभावात् व्याख्यानजन्यबोधे यागादीनां विशेष्यरूपेणाभानात् उ
क्तानुमानजन्यबोधे च स्वार्थत्वेनैव तेषां भानात् अन्यथा वेदार्थस्य तादृशानुमानगोचरत्वादसंभवापत्तेः उ
क्तेः अनुपलभ्यमानमूलान्तरत्वे सति महाजनपरिगृहीतवाक्यत्वे वेदत्वं सत्यं तन्मन्वादिवाक्याव्याव्यवच्छेदाय प
विशेषणमागतागमव्यवच्छेदाय पदद्वयं काप्यमतोपीश्वरसिद्धिः प्रयोजनं सहस्रशाखवेदयोजनासाधनावच्छी
न साध्येति भावः ध्वनि समस्तवेदधारणात् दर्शितात्स्मदाद्यधीनं आदिपदात्सहस्रशाखवेदाध्यापनसाहि
त्यपदादिति इश्वरीपदमीश्वरवाचकम मात्मं प्रदाद्यधीनं आदिपदात्सहस्रशाखवेदाध्यापनसाहित राम०
४८

पत्रादित्यादिङ्क्ष्वरादिपदमीश्वरस्वाचकं प्रमाणप्रत्ययतः इति लिङादिप्रत्ययात् प्रममभिप्रायपरादित्यर्थः
श्रुतेरिति श्रुतिरवविसंहिताततानानायणोपनिषद्ध्यायेकेवलोपनिषदादिरूपाएव प्रमाणमित्यर्थो
व्याप्यादिति यद्वायत्तत्सर्गे प्रतिपादकं तत्तज्ज्ञानपूर्वकमेवेत्यर्थः सत्व्याविशेषादिति संख्यासमाख्या
कारकल्प्यादिरूपा सा च न तत्र न तत्तद्वेदकात्माध्ययनाधीनानां नानुक्षिप्तिति सकर्तृकाऽयत्वनुमानेक्षितिदि
तिपदेनाङ्कुरादिघटादिभिधानेघटएकादेरसदिग्धव्यभिचार इति चेन्न स्वोपादानगोचरजन्यकृतिजन्यानि
जन्यानि स्वोपादानगोचरसत्तान चिकीर्षाकृतिजन्यानि कार्यत्वात् घटवत् अत्रसामानाधीकरण्येन सा
ध्यायसिद्धेरप्रत्तया घटादौ सिद्धसाधनाद् अजन्यं तत्पक्षविशेषणं शब्दादेः स्वग्राह्यस्वोपादानेति शब्द
स्य मत्रं गोचरकृतिजन्यत्वे पितत्स्य शब्दानुपादानत्वात् अत्र ताहशजन्यकृतिपरत्वे द्व्यणुकादेः कूटे
ग्राह्यः तेन घटएकादेः स्वोपादानगोचरकृतेरप्रसिद्धावपि न पक्षतावच्छेदकाव्याप्तिः न चैवं
ध्वंससाधारण्यपक्षत्वे तत्र स्वोपादानगर्भसाध्याभावः समवेतत्वस्य विशेषणेन साध्येवास्वो
पादानपरस्वाश्रयपरत्वात् न चैवं घटादिध्वंसे शब्दसमवायादि दृष्टकृतिसाध्ये सिद्धसाधनं पक्ष
विस्वोपादानपदस्य स्वाश्रयपरत्वात् न चैवं यागादिजन्यकुलकृतिध्वंसे व्याप्तिः स्वधिषाने गो

चरजन्यप्रत्यक्षजन्यकृत्यसुभयाजन्यत्वसोर्थत्वान्न पक्षसाध्यस्थयोः स्तोपास्तनपरयोः समवायिपरत्वेतु ध्वंसत्वा
कुः टी· स्यायसत्वेन समवेतत्वेन वा पक्षो विशेष्य इत्युक्तमेवेश्वरे चादृष्टाद्वारकत्वमेपि जन्यकृतिविशेषवत्तानेन वै
दिककर्मजन्यफले वैदिककर्मगोचरकृतेनेन्यथासिद्धत्वेन शरीरे गोचरेन पक्षश्वरागादिकृतिसाध्यकालां
४८ तरीणावृत्तिगोरस्वेदश्वरे विवादस्थानामुपादानप्रत्यक्षाजन्यतया संदिग्धेनाव्याप्तिः यद्वादृष्टजनका
दृष्टाजनके कृतिजन्यभिन्नत्वं पक्षतावच्छेदकं एवं सति पक्षप्रविष्टकृतौ जन्यत्वं निवेशेनैव शब्द
५९ फुत्कारादिकृतिलौकिकसाक्षात्कारादीनां पक्षबहिर्भावेन तत्र संदिग्धानैकान्तिकत्वव्याप्तिनिश्चयेतर
नवकाशात्पक्ष इव तत्समेपि साध्यसिद्धसंभवात्प्रतिज्ञाविषयेत्वादेरकिंचित्करत्वात् व्याप्तेरपि
श्चये पक्षेपि संदिग्धानैकान्तत्वात्तत एव पक्षेतरपक्षेदिग्धसाध्यव्यापकत्वान्निश्चितोपाधिरदृष्टा
द्वारकयत्किंचिदुपादानगोचरजन्यकृत्यजन्यपक्षः न च शाके व्याप्तिः तस्मात्तेन रूपेण पक्षत्वेपि शब्द
त्वेनैव पक्षतया समत्वाल्लवनरूपानुमितिरेवोत्पत्तेरित्याहुः तत्र [illegible] एवं सति पक्षे उपादानपदोपादानवै
पर्थ्यात् [illegible] कमत्रजन्यमात्रवापक्षः हेतोरेवपक्षतावच्छेदकत्वेपि [illegible] अवच्छेदकावच्छेदेन साध्य एम०
सिद्धेरुद्देश्यत्वान्नाशत्तसिद्धसाधनमिति सारः जन्यभावत्वपक्षतावच्छेदकं विनाशिनाभावत्वे ४८

हेतुरसिद्धे यद्यपि सकर्तृकत्वं अपरोक्षज्ञानचिकीर्षाकृतिजन्यत्वमिति कृतिमतः सिद्धिर्न भवति तथापि तादृश
ज्ञानाद्याश्रयत्वेनेश्वरसिद्धिः न चेष्टसाधनत्वानुमितिप्रवर्तकत्वात्तस्यैव कार्यजनकत्वं गृहप्रत्यक्षं विनाप्यप्रवृ
त्तिजातस्यापि कार्यकार्यजनकत्वात् न चादृष्टद्वारा ज्ञानादिजन्यत्वात् सिद्धसाधनं न च यजेत मा हिंस्यादिना प्रां
गहिंसादेः क्रियाया एवेष्टानिष्टसाधनत्वं बोध्यते न तु ज्ञानादीनामिति न तेषामदृष्टजनकत्वमाना
भावात् तादृशेच्छाविशेषणस्य यागादेस्तथात्वेऽपि मानकृत्योरतथात्वादिति वाच्यं अनुसादितक्रियमाणम
पि ज्ञानादिविशेषणत्वेन साधनत्वं बोध्यते तथात्वात् अर्थगमनानुकूलकृत्यादेश्च एवं चादृष्टद्वारा तादृशकृत्या
दिजन्यत्वेनार्थान्तरसंभवात् तच्चादृष्टद्वारा न विषयत्वकृत्यादेर्विवक्षितं ईश्वरकृतेरदृष्टजनकत्वात् इति चे
न्मैवं अदृष्टप्रागभावव्याप्यप्रागभावप्रतियोगिज्ञानादिजन्यत्वस्य साध्यत्वात् अदृष्टपदं स्वजनक
दृष्टपरं अदृष्टसामान्यपरत्वे घटादौ साध्यवैकल्यात् विशेषपरत्वे पूर्वोक्तकृत्यादिनासिद्धसाधनात् व्याप्य
श्चात्र कालकृतेन कपालादिप्रत्यक्षस्य दैशिकतया घटजनकादृष्टप्रागभावव्याप्यप्रागभावप्रतियो
गित्वेऽपि न घटादेर्दृष्टासंभवः न च त्वपरतत्भावेऽनुगमः स्वत्वगर्भसामान्यवाक्या विशेषाभावात् वस्तुतः
स्वोपादानगोचरत्वगर्भसाध्यं तेन शब्दे सपक्षे भावपक्षे शत सिद्धसाधनं स्वत्वगर्भसामान्यव्याप्यताज्ञय

३००

यत्त्वन्याप्रसिद्धिस्तत्राघटितसाध्यान्तरप्रसेव क्षतेः नचैवमदृष्टाद्वारकत्वसाध्ये व्यर्थं जन्मान्तरीयज्ञानादीना
स्वोपादानगोचरत्वादिति वाच्यं कालान्तरीयप्रमाणशरीरगोचरत्वेऽप्यतः सिद्धसाधनवारणाय तदुपादानत्वर्थवाच्य
कु॰ टी॰ मदृष्टजनकज्ञानादिकमेव तत्र च प्रतियोगिनि स्वनिवेशान्नानुगमः स्वजन्यादृष्टप्रागभावसम
नकालीनप्रागभावप्रतियोगित्वं ज्ञानादेर्विवक्षितं तच्चादृष्टजनकजन्यान्यत्वं वा तेन नादृष्टजनकज्ञा
५० नादिनाऽसिद्धसाधनं न च येन कपालेऽपि तस्य स्वेणाङ्गदादिविषयकेणादृष्टमपि जनितं तज्जन्यघटे व्यभिचा
रस्तस्यापि पक्षसमत्वात् वस्तुतस्तु कार्यप्रतिक्षस्यादीनां एकार्थप्रत्यासत्त्या कार्यकारणभावः कार्यसम
वायोज्ञानादीनां चाविषयत्वे तथा च क्षित्यादेर्ज्ञानादिजन्यत्वसिद्धत्वपक्षसमवायिविषयकज्ञानादिजन्य
त्वमात्रस्य पर्यवस्यति एतेन स्वोपादानत्वगर्भसाध्ये स्वत्वाननुगमः एवं स्वजनकादृष्टप्रागभावत्वमखण्डे
पाधिगन्धानाधारसमयानाधारभावत्वं तदितरान्ये उक्तसाध्यस्य ध्वंसे भावात् सत्ते नसमूवेतत्वे नवा कार्य
विशेषणं तेन सत्तायाः परैरनङ्गीकारेण क्षतिः निष्कर्षे तु द्रव्यारम्भाने छाकृतिमकार्यान्तरसाध्यं त्वविष्ठ
पतासंबन्धेन हेतुत्वसमवायेन च सामान्यकारणं संयोगाश्रयत्वमुपाधिः कृत्यादिकार्यपरमाणुकार्यप्रत्या
सत्त्या कार्यकारणभावेन हेतोः साध्याव्याप्यव्याप्यतया तद्व्यापकत्वेन साध्याव्यापकत्वात् परमाणु राम॰ ५०

कादाचित्कत्वेऽपि तदुद्भूतरूपावच्छिन्नमहत्त्वाभावप्रत्यक्षहेतुचक्षुःसंयोगसत्वात् साधनव्यापकत्वान्नायमुपाधि
रित्यन्ये इदं तु बोध्यं कार्यं प्रति न प्रत्यक्षत्वेन हेतुता अलौकिकप्रत्यक्षात् इष्यते न चालौकिकप्रत्य
क्षान्यप्रत्यक्षत्वेन तथा किंचिद् लौकिकात्कल्पाद्यशेलौकिकादपि कार्योत्पत्ते किंतु लौकिकप्रत्य
क्षत्वेन लौकिकत्वं च साक्षात्करोमीति प्रमितिप्रतीतिसिद्धो विषयतानिरूप्यसाधारणत्वे इन्द्रियसंयोगादिर
जन्यतावच्छेदिकासाक्षात्पश्यामीत्यादिप्रमीतिसिद्धविषयताविशेषाणामेव चक्षुःसंयोगा
दितावच्छेदकत्वात् श्रोत्रत्वाजन्यत्वविशिष्टेव सा प्रथमतथात्र ज्ञाति त्वस्य जीवनयोनियमसाधारणाप्र
वृत्तित्वेन कार्यमात्रहेतुर्भवति लत्वे चेष्टाजनकतावच्छेदकतयासिद्धत्वं तु विशेषचेष्टत इति प्रत्यक्षसि
द्धः ननु शरीरक्रियात्व शरीरस्य चेष्टाघटितत्वात् मृतशरीरक्रियया याबाघ्वादिजन्मायां चेष्टस्य प्र
योगाच्च न तत्त्वेन शरीरत्वेन चेष्टात्वेन वा कर्षौ पात्रप्रतिहेतुत्वान्नित्यशरीरं नित्याचेष्टासिध्यतु शरीरत्वं
च प्रकृते चेष्टावत्वमेवेति चेन्न किमिदं कृतेकार्यमात्रहेतुत्वे द्रव्यात्वाद्य न प्रति च शरीरमात्रवृत्तिना
घतस्यान्वयव्यतिरेकसिद्धत्वेन निर्दिष्टत्वात् तथा चान्वयव्यतिरेको चेष्टा अप्रतिबन्धति यमितिप्र
तिबन्धीनास्पर्श मितिचासिद्धमंतु मृतचक्रे च नित्यचेष्टावतः परमात्मनः ईश्वरस्यानादिसिद्धौ कुप्तिः

कुसु० ५१ छिन्नं तथापि नित्यत्वक्रमस्यादिसिद्धौ बाधकाभावात् पवनापरमाणाद्यवनित्यत्वे व्यावृत्तेः न एव नेवासराग
तिप्रवाहोपी त्य ननु तथाप्याप्त्या नित्यत्वे हाहीरपि न सिद्धं ध्याण्वक्रस्तेहे तेलाघवेन नित्यशाले सिद्ध
जन्यत्वे हत्वेमवाच्छेदकं कल्प्यत इति चेद् न अप्यनन्तानां जन्यत्वानां नानाकल्पनमपेक्ष्य लाघवेन नित्य
त्वानस्य कल्पनात् जातिरपि नित्यत्वानादि वोधीकाप्यसाहाय्ये अन्यथा तरसमाप्तेः ननु कार्य्यत्वं
घटादिसाधारणत्वान्नानुपपत्तमिति घटत्वादिकमेव कर्तीजन्यतावच्छेदकमिति कथमीश्व
रसिद्धिरिति चेन्न प्रागभावप्रतियोगित्वस्यानुगतत्वात् प्रागभावावृत्ती कार्यध्वंसप्रतियोगित्वस्येवत
थात्वात् तथा च विघटत्वाद्यपेक्षया गौरवात् कार्यत्वनकार्यं जानावच्छेदकमपि तु घटत्वादिमेवेति
चेन्न संग्राहकैकत्वरूपलाघवस्यैव बलत्वात् अत एव कार्यत्वमेव द्रव्यजन्यतावच्छेदकं हीधीति
कृतेरप्यनुस्तुत्वेन कृतिजन्यत्वानुमितिलाघवेन कार्य्यकारणभावस्तथापि तद्विलोहवदस्यकृति
जन्यत्वव्याप्यत्वेन सिद्धस्य सिद्धस्वरूपीकृतिजन्यत्वानुमितिलाघवेन नित्यकृतिविषयीकरोति
तस्य कुलालकृत्य जन्यत्वादिसाकृतत्विसत्वे सिद्धस्वरूपघटस्यापि कपालसंयोगद्वारा कुलाल राम०
कृतिजन्यत्वाद्धेशाविकलनयनाकस्थले आपारमाणुघटस्य नाशात्साकजन्यघटान्तरस्य कपाल ५१

संयोगाद्द्वाणुककुलालकृत्यजन्यजनककृतयानित्यकृतिसिद्धिरितिचेत तर्हि पाकजरूस्यसंयोगाद्द्वाणुकंग
जन्यजनककृतयानित्यदंडेशासिध्यापत्तेः विजातीयेघटत्वदंडेशाजन्यावच्छेदकमितिचेत हिंतिदेवकृतिज
न्यतावच्छेदकमस्त्विति नाश्रयथाः ईश्वरसाधकानुमानस्य श्रुतिरपि सहायः तथाहि विस्वतश्चक्षुरु
त्त विस्वतोमुखं विस्वातोजवाहिरुत विस्वतस्पात वाहुभ्यांधमति संपतत्रै द्यावाभूमि जनयन्देवएक इत्या
दिश्रुत्वं हसर्वस्यप्रभवोरोमत्तः सर्वं प्रवर्त्तते वेदान्तकिद्वेदविदेवचाहमिस्मा हि स्मृतिरपि श्रूयसोयजने
ईश्वराधीनत्वसाधकः येहांसरेवोजटातिचित्र हतज्जगत यदहत्वपितिशा नात्मानत्तहासर्वंविनिमी
लति श्रुतेज्ञोजंतुरनीशोयमात्मनसमुखदुःखयोः ईश्वरप्रेरितोगत्सगेवास्वभ्रमेववाः प्रयाधास्हे
णाप्रकृतिसूयतेसचराचरं तपास्येहमहवर्षनिगृह्णात्युत्सृजामि चथतोसाधकं ठएतत्संच
रस्यस्प्रशासनेगार्गि द्यावापृथिव्यौविधृतेतिष्ठतः उत्तमः पुरुषस्त्वन्यः परमात्मात्मेत्युदाहृतः यो
लोकत्रयमाविश्य बिभर्त्त्यव्ययईश्वरः श्रीरिपद्याद्यसंहतोचसर्वाणि भूतानिसमभिप्रांप्प
प्रवर्त्तिधर्मवद्धसपेनिस्यसंज्ञामयतिचक्रवत सर्वभूतानिकौन्तेयप्रपिता यान्तीमामकीः कल्प

क्षपे पुनस्तानि कल्पादौ विसृज्याग्रहं व्यवहारश्चैवः पितामहस्यागतो माता धाता पितामहः तथाप

दिष्टमहं वर्तयं जातकर्मणापतेद्रित वर्त्मानुवर्त्तन्ते मनुष्याः पार्थ सर्वशः। उत्सादयुरिमे लोका

कु: टी: न कुर्यां कर्म चेदहम् एवं नमः कलालेभ्यः कर्मकारेभ्यश्च यो नमः इत्यादी नियजोसि श्रुतिकर्तृत्वे अनन्त

रश्चैव केष्वपि वेदस्तत्सिद्धि निस्मृताः तिमन्वंतरवैषाश्रुतिरस्मा विधीयते तस्माद्घटात्सर्वभृत्त्वश्चैवः सामा

५२ नियजीरेक्षिति सर्वत्रकार्यत्वादित्यनुमाने बाधादिकमुद्धरति नबाधोऽस्योपजीव्यत्वात्प्रतिबोधो

नउत्पलोसिद्धान्तिद्यो विरोधनसिद्धिःरतिवंधनाः कर्तुः शरीरितया ईश्वरेण न कर्ता शरीरित्वादिति बाधो दोषः

५२ क्षितिरकर्तृका शरीराजन्यत्वादिति सत्प्रतिपक्षो वाकर्त्ता शरीर्यैव व्याप्तिविरोधी [illegible]रित्व यो विरो

धाबाशरीरजन्यत्वमुपाधिर्वा तेत्र नाद्य इत्याह न बाधोस्येति धर्मिग्राहकस्य कार्यत्वहेतोरीश्वरे कर्तृत्वरूपाबाधा

नेत्यर्थः। ईश्वरो न कर्ता शरीरत्वादित्यत्र ईश्वरस्य पक्षज्ञापकतया कार्यत्वहेतुरुपजीव्य श्चै

न्यथापसात्रहे कथं तत्राकर्तृत्वानुमानं पक्षस्येश्वरस्य तेन हेतुना सिद्धो धर्मिग्राहकेन कर्तृत्वविशि प्रमा०

ष्टस्यैव सिद्धेर्न तत्राकर्तृत्वानुमानमित्यर्थः प्रतिबोध क्षितिरकर्तृका शरीराजन्यत्वादिति प्रतिपक्षः ५२

स दुर्बलत्वमित्यर्थः शरीराजन्यत्वादिहेतौ शरीरांशस्य व्यर्थत्वेन व्याप्यत्वासिद्धतया तस्य दुर्बलत्वमिति भा
वः तृतीयेऽपि कार्यत्वहेतौ व्याप्यपक्षतया बलवत्त्वमिति विरोधी व्याप्तिग्रहस्तदधीनानुमितौ न वि
रोधीत्यर्थः चतुर्थे दोषमाह सिद्ध्यसिद्ध्योरिति पक्षधर्मतया धर्मिग्राहकवशसिद्धस्तदा न विरोधः कार्य
त्वहेतौ सशरीरकर्तृकत्वव्यभिचारस्योपलम्भेन तद्व्याप्तेरभावात् अतस्तत्र शरीरासिद्धिरिति न विरो
धः अथ पक्षधर्मतया शरीरत्वाः सिद्धिस्तदा शरीरित्वाद्याव्याप्तिपक्षधर्मतयोपपन्नेपयोः शरीरात्मकैर्ध
र्मिवृत्तित्वाभावलक्षणायो विरोधः स न दुःस्वरूप धर्मिग्राहकप्रमाणवाद्यहारित्यर्थः पंचमे हेतुनासिद्धिरि
ति शरीरजन्यत्वोपाधीनामप्रयोजकत्वासिद्धिः सा न यत अनिर्वचनानि निर्विजोऽत्र अनुकूलतर्काभावाद्विखा
प्यत्वासिद्धेर्बीजं न चेह तदस्ति कृतित्वेन कार्यत्वेन कार्यकारणभावस्येश्वरसद्भावे हेतुकस्य चानु
कूलतर्कतस्य सद्भावादिति भावः एवं चानुकूलतर्केण हेतौ व्याप्यत्वे सिद्धे तत्तद्व्यापकत्वेन उपाधी
नां शरीरजन्यत्वादीनां साध्याव्यापकत्वमनुमेयमित्याशयः ईश्वरः कर्ता स्यात् शरीरी स्यादिति प्रतिकू
लतर्केणेश्वरसिद्धेरित्याह तर्काभासतयान्येषां कौशब्दौ द्विरद्यप्राप्नुन अनुकूलसत्तर्कोऽत्र कार्य

कु॰ टी॰ लोपवीभूतं तर्कोपष्टब्धिः प्रतिकूलतर्कोपष्टब्धिः अनुमानस्येति शेषः। यदीश्वरः कर्ता स्यात्तर्हि शरीरी स्यादि
५२ त्याद्यस्तु ईश्वरासिद्धेर्न प्रभवंतीति न वर्तितत्सिद्धौ तु धर्मिग्राहकेणाशरीरत्वस्यैव सिद्धेः अन्यथा
53 ऽसिद्धिरिति विरुद्धं चेन्न कर्ता स्यात्सुखी दुःखी स्यादित्यादेः संग्रहः। ननु चानुकूलतर्काभावान्न कार्यत्वाद्यनुमितिसिद्धि
रितो ऽनुकूलस्थितिमाह तेः सकार्यमात्रे हेतुत्वग्रहात् तदसम्भवे कार्येन स्यादिति स्वानुकूलकारणं व कार्यं चे
हेतोक्तः सर्वीजपूर्वगाम्यपातिप्रमहानुकूलौ तौ स्वर्थः। उक्ततर्कसहकृतो द्यावाभूमी जनयन्नेवा
एकः इत्यादिरीश्वरसाधक आगम आवेदयमीपदेष्टा स्वविरोधिनायस्तत्केनाप्युपसंधस्येस धर्मवेदने
तरइतितर्कानुगृहीतागमस्यैव बलत्वात् ननु चायोजनेकर्मेतत्र कृतिजन्यमितिद्व्यणुकादिप्रयोजने कर्म
हेतुकृत्याश्रये आत्मासिध्यतीति तिन प्रयुक्तं संयोग परमाणुक्रियाहेतुतया प्रयत्नस्य परमाणोरेवाभ्युपगन्तु
मुचितत्वात् क्रियाप्रयत्नं विना दृष्टादेव तत्कर्मोत्पत्त्यत्र पि च चेष्टारिदृष्टक्रियाविशेषोपलजनोननु क्रि
यामात्रमितिदोषत्रयं कर्मणा निरस्यतीति स्यात्। अत्र हि अंतानां निर्वाणादृष्टेन हेतुर्दृष्टघातकं हेतुत्वभावे राम॰
वैफल्याभावो विशेषस्तु विशेषवान्। अत्राद्यपक्षे स्यात्तत्र परमाणोरतन्मेज्ञतारहानि अचेतन ५२

स्य चेतनप्रेरितस्यैव जनकत्वात् द्वितीये दृष्टं न दृष्टव्याघातकं न दृष्टकारणत्यागेन कार्य्यजनकं
न्यथा दृष्टादेव सकलकार्योत्पादे हेतुत्वं तत्रोच्छेदापत्तिः ननु विलीयतां हेतुत्वमतं आह द्वयं
भाव इति अन्वयव्यतिरेकाभ्यां घटादौ दण्डादेरिव कार्य्यमात्रे कर्तेरपि हेतुत्वग्रहणात्तदभावे कुलालादिना
घोत्पत्तिरप्रसिद्धस्यादित्यर्थः नु हीयते विशेषश्च दृष्टाक क्रियाविशेषः विशेषवान प्रयत्नजन्यत्वरूप
विशेषधर्मवान् तथा च विशेषयोः कार्य्यकारणभावे विशिष्यग्रहीते सामान्यतः क्रियात्वावच्छि
न्नप्रयत्नाहेतुत्वग्रहः यद्विशेषयोरिति न्यायादित्यर्थः अन्यथा तत्तत्कारणानाम कार्यहेतुत्वे समा
न्येऽहेतुत्वात् इना घटादिके त्वं विलयापत्ते अहो प्रयत्नप्रतिरुद्धपतनविधृतित्वात् कुलालादिना
प्रयत्नजन्यो नाशत्वादित्युक्त तर्कमाह कार्यत्वादिति हेतुपाधित्वमेव धृति विनाशयो विपक्षोच्छे
देन परस्यापि प्रसिद्धत्वात् धृतेः प्रफलजन्यमेव तत्र हेतोरनुकूलतर्कः एवं विनाशस्यापि जन्यत्वमे
व यथा धृतिविनाशयोः कार्य्यकारणाभावे विपक्षबाधको निरुपाधित्वग्राहकस्तर्कः परस्यापि स एव न इत्याह कृति
रुपदस्यापि पद्यते गम्यते नेनेत्युक्तस्य घटादिव्यवहारस्यः नन्वयमनन्वादिघटादिव्यवहारः पूर्वपूर्वकुलालादिप्रयुक्तो

कु० टी० एवमभविष्यतीति तदर्थे किमीश्वरेणास्येत्यत आह विच्छेदे नेति प्रलये विच्छेदात् स्वरूपव्यवहारोऽनादिस्तथा
च सर्गादौ तेन व्यवहारपूर्वकप्रवर्तकः कश्चिदपेक्षित इति भावः एवं प्रयत्नमयावेदजन्यशाब्दधीप्रामाण्ये
दोषनिरूपाधित्वं पूर्ववत् कार्ये कारणाभावादेरननुकूलत्वं कोऽस्य शाब्दप्रमायावक्तृयथार्थज्ञानस
पगुणजन्यत्वस्यैव स्थापना इति भावः अथवा कार्यप्रयोजनेत्यादिकोऽत्र कारिकार्थो व्याख्यापनेः उद्दे
५४ श एव तात्पर्यव्याख्याविस्तृदेशसतीत्यादिपरसार्थे लोकवत्तानुशारतकोपर्यत्वमुपशत्वउद्दे
शोऽभिप्रायः स एव तात्पर्यमनुतत्परेति प्रयोजकत्वात् किं मीमांसकाभिमततात्पर्यस्यार्थः तात्पर्यविषे
54 य एव शब्दस्य प्रमाणं वेदस्य वक्तुस्तात्पर्यं स एवेश्वर इति उद्देशादित्यादि प्रथमचरणस्याशयः
एवं च तदेव पदं उद्देश्यं यस्येति व्युत्पत्त्या उद्देशेन यः शब्दः प्रयुज्यते तस्य तत्तथा हि प्रवेशशावाचापवति
दिश्य प्रयुज्यते इति तत्प्रवृत्तिपरं निवृत्तिवाक्यं च निवृत्तिमुद्दिश्येति तन्निवृत्तिपरं बोधोद्देशे बोधावच्छे
कतया तद्विषयस्यापि विषयत्वमिति मादिश्येति तन्निपरं बोधोद्देशो बोधावच्छेदकतत्परत्वं निर्वाहः राम०
एवमन्यत्रापि स्वलेयमनुनीयं तत्तदेव परसाध्यसाध्यं पश्येति व्युत्पत्त्या तत्साध्यकत्वं तत्परत्वं विषया ५४

स्य शब्दा साध्यत्वात्तानच प्रदीप्तनिंदित स्वार्थि प्रतिपादनत द्वारेण प्रवृत्ति निवृत्तिहेतु साध्यपरस्मुच्य
तइति वाच्य गंगायां घोषइ स्त्र तीरस्य प्रवृत्ति हेतु स्याध्यस्यापि परत्वात् न च तद्विषयप्रवृत्ति परत्वे नैव
तस्य रत्वव्यवहार इति वाच्य प्रवृत्तिपरत्तया नभिहित तीरप्रति पत्ति मात्रपरवाक्यस्य तीरत्वस्याद्यात्तार
नवात त्वेव परं प्रति पाद्यं तस्यो व्युत्पत्यातन्प्रति पादकत्वमेव तत्परं त्व लाभा[illegible]कास्य ल क्ष्यार्थपरत्वव्या
घात् लक्ष्यार्थस्य परवाक्यार्थाभ्यामन्वयेन प्रतिपाद्यत्वाभावात् न च तत्तद्वपरस्यार्थो विनाभावेन
प्रतिपाद्यं यस्ये ति व्युत्पा स्वर्थो विनाभूत लक्षं त्वं तत्परत्व मिति वाच्यं गंगायां जल मित्य स्यापि तीरपर
त्वापत्तेश्च विनाभावश्च स्यतदेव स्यात् न च स्वार्थसम भिव्याहृत पदार्थोतरान्वयेवाधे सत्येवा विना
भूतार्थ परत्वञ्चान्यथानुपपत्त्या स्वार्थ परत्व मिति वाच्यं तस्मिन्नपि सत्यपि पि गच्छत सीस्याहे गमनवारणाता
त्पर्यात् न च मयानं गंतव्यं मदागमनस्य प्रियामरणोहेतुत्वादि नमानां तत्र वारण प्रतीतिर्नतु वाधा
रहेतुनच मयानं गंतव्यं मदागमनस्य प्रियामरणो हेतुत्वादिनमानांतं त्र वारणाप्रतीतिर्नतुवाक्यांतर हे
तुज्ञानं तु अन्यत्र जन्ममरणामतरणानभवतीत्याक्षेपादेवेति वाच्यं यतोऽनुमानं द्वारा तात्पर्यं वाक्यस्ये

कु॰ टी॰ वन्निर्वहति यथा प्रवर्तते धूमोऽस्तीति वह्निस्तात्पर्यैकवाक्यं स्वतन्त्रमानेन लभ्यार्थे तात्पर्यकमिति न च तदेव परं प्र
योजनमस्त्विति वाच्यं तस्यात् तत्प्रयोजनकत्वं तत्परमिति वाच्यं ततः तत्प्रयोजनकत्वं प्रतिपादकापेक्षया तत्र
पत्ते प्रथमः तात्पर्यार्थे एव शब्दस्य प्रमाणत्वाच्छब्दप्रमाणस्य प्रतिपाद्यपुरुषापेक्षितप्रयोजनाधीनत्वा
५५ पत्ते तथा लिङ्गवचस्य पदेऽपि पेक्षितं प्रतीतिस्तत्परत्वं प्रसङ्गेनैकार्थप्रतिपिपादयिषयाउच्चरिते स्तं गत
मवितेत्स्वत्रवाक्यभेदप्रसंगः तत्रब्राह्मणस्य सन्ध्योपासने विश्वायां प्रसाधनेवशाज परापोत्तारणोन्नुष्ठापा
55 पत्तेनैगोपासद्यवानेर्गृहस्थस्यातिथिपरिग्रहमते केस्य कर्मकरणानिवर्तनप्रयोजनसत्वेनतास्यर्थभेदात्
न च तदर्थे साध्यत्वेनापेक्षानियमः संध्योपासनादिक्रियाचनतदर्थसवित्रस्तगमनादिसाध्येति वाच्य
तथापि धूमोऽस्तीत्यत्र साध्यस्य कार्यत्वाभेदे न वचनविधतया वाक्यभेदप्रसङ्गात् भस्म साहि पूरे शस्याम
मशकनिवर्त्यादिकार्यस्याईधनस्य हेतानेकज्ञाप्यमिति पुरुषार्थस्य तदर्थीसाध्यत्वेन तत्परत्वव्याङ्
गेश्चनापि प्रतिपादकापेक्षवेदमवभवता तदङ्गीकारात् प्रयोजनव्याख्यात थाचवेराः केनाचिद्दा
घाता महाजनपरिगृहीतत्वात् व्याख्यातत्वे तदर्थानवगमेननुष्ठानापत्तेः एकादेशादर्शिनश्चा समस्तहेर्थीव्या राम॰

यानविश्वासइति तद्याख्यातत्वयेश्वरसिद्धिरिति द्वितीयचरणस्याशयनः सत्तो निश्चीतप्रमाणापपदं इत्यत्र
दिपदं हानां सर्वज्ञे नित्यज्ञानवत्ति वेदादेवशक्तिग्रहात्तो पित्तत्सिद्धिरित्याह ईश्वरादि ति आदिपदात्प्रणवपरि
ग्रहः तस्यापीश्वरवाचकत्वात् तत्त्वतत्सदिति निर्देशो ब्राह्मणस्त्रिविधः स्मृतः इति भगवद्गीतावचनात् न
न्वीश्वरमुपासीतेत्यादौ स्वपरतया सार्थकत्वमिति नेश्वरवाचकत्वमतो लोके ति लोकानुसारेण घटादिपदवद
र्थविशेषवाचकत्वेनैवेश्वरादिपदानां सवाचकत्वाभावादित्यर्थः यद्वा यथा लो[illegible]
[illegible]कप्रसिद्धस्य वादादिपदस्य वसंते सर्वसस्यानां वाक्यशेषपद्धतिग्रहस्तथा
सर्वज्ञत्वात्तृप्तिरनादिबोधः स्वतन्त्रता नित्यमलुप्तशक्तिः अनन्तशक्तिश्च विभोर्विधिज्ञाः षडाहुरंगानि म
हेश्वरस्य इति वाक्यशेषादीश्वरादिपदशक्तिग्रहइत्यर्थः तत्र चागरनिधमो अहसर्वस्यप्रभावो
मत आह पदस्य तत्रोच्चारयितृपरलोकतथाकल्पनात् तादृशोच्चारयिता ईश्वर एवेति तत्सिद्धिः ए
वं लोकवत् लोके पदस्मरणादि पदेशक्तिकल्पने तद्दृष्टं शास्त्रेऽपि इत्यर्थः एवं धतिधारणाः ध्यस्यारेरि
त्यादिपदार्थानुष्ठानसंग्रहः वेदा एव तद्विषया नित्यं ज्ञानान्यज्ञानवद्वृद्धकावाक्यत्वात् साक्षान्मवति

कु॰ टी॰ ५६ 56

दिवत्यागादियोगादिविषयेकानिष्टा ज्ञानात्म ज्ञानवतानुष्ठितः अनुष्ठितत्वात् पाकादिदिति प्रयोगम
प्याहुः प्रत्ययत इत्यत्र विधिप्रत्ययपात् आप्ताभिप्रायो विध्या विध्यर्थः यस्यापि प्रायस्तथा पासई अत्रे इच्छाशय
नाभिप्रायविध्यर्थवक्तुं प्रथमं परमतमुपन्यस्य स्वमतं व्यवस्थापयति प्रवृत्तिः कर्मरेवात्र सा चेच्छातो यत
अवसानज्ञानविषयस्तद्विधिस्तां तज्ज्ञापकोः यत्वाः अत्र न प्रवर्त्तिरिच्छरेवेति प्रयोगात् यय यीच्छामत्र
प्रवृत्तिशब्दार्थस्तथापि प्रकृतेकृतिरेवेत्यर्थः विधिजन्यज्ञानात्प्रवृत्ति दृष्यते सा चेच्छा तच्चिकीर्षा
तच्चिकीर्षा च यतः यस्मात् कृतिसाध्येष्टसाधनताज्ञानात् स्वविषयः। कृतिसाध्यत्वमिष्टसाधने
त्वं च विध्यर्थ इति प्राचां मतं स्वमतमाह तज्ज्ञापक इति इष्टसाधनत्वानुमापकाप्ताभिप्रायो विध्यं इत्य
र्थः यागं इष्टसाधनं आप्ताभिप्राये विषयत्वादित्यनुवोध्यं प्रवृत्तिप्रयोजकेच्छाहेतुज्ञानविषयेयो
शेषयतिः इष्टं हानेरनिष्टोत्तरं प्रवर्त्तते विरोधत असत्वात्प्रयत्नागात्रकर्तधर्मो नसंकरात् कर्त
धर्मो न विध्यर्थः स हि कर्त्तधर्मः स्पष्टः। प्रयत्न इच्छा वात्र येम पि न विध्यर्थ इति क्रमेणादर्शयति
इष्टाहानिरित्यादिना स्यंदस्य विध्यर्थत्वे निमित्तव्यदस्याहिनो प्रवृत्तिप्रसंगात् ग्रामं गच्छतीत्यादिने

एम० ५६

प्रवृत्त्यापत्तेश्चापलस्य विध्यर्थत्वे दोषमाह अप्रवृत्तिरिति आख्यातानन्तरेण पचतीत्यादिनाप्यलबोधनेपि इ-
ष्टसाधनतया अज्ञाने निष्टसाधनताज्ञाने वा प्रवृत्तिरिच्छाया विध्यर्थत्वे दोषमाह विरोधत इति इच्छा
ज्ञानस्य इच्छाहेतुत्वविरोधादित्यर्थः ज्ञायमानफलमेव प्रवर्तकमस्त्वतो विरोध इति स्वस्वाजनकत्वा
दिति भावः इत्यमेनेच्छाज्ञाने। लीकाम्यते तच्चेच्छायाः फलोहेतुत्वस्तु तो सत्वादिति प्रवृत्तितोः स्वरू
पसत्वादिच्छाया लिङ्श्रवणकाले भावादिज्ञानेन प्रवृत्तेरित्यर्थः ननु लिङ्श्रवणेच्छाजनयति अत
प्रत्ययत्यागादिति प्रत्ययस्येच्छाकारत्वेनाहीतस्यत्यागापत्तिर्व्यभिचारादित्यर्थः ननु सुखा
दिकारिकाफलेच्छालिङर्थोस्तु अत सकारादिति इष्टसाधनताज्ञानस्यापाप्युच्छाहेतोरवश्यस्वीकार
त अत्र चकारणतभावात्तिङःपदमेव कारणफलेच्छाज्ञानेनेच्छायां प्रवृत्तौ वा हेतुत्वेन विनापित्तस्य
ते एवं च संकरणत्सर्वप्रवर्तकत्वेनाभिमतत्वाच्चित्केस्य फले ज्ञानस्येष्टसाधनतासज्ञानसहचरित
त्वादिष्टसाधनत्वस्यावश्यावश्यकत्वेन हालिङर्थः ननु फलज्ञानमेव प्रवर्तकमस्तु आख्यातानन्तरं वचन
वचनवाचकं चेत्कुलव्यापारमात्रे एवाख्यातशक्तेरयोगच्छ इति सार्वकल्पनारत्नाहः कृताकृतवि

भागेन कर्तृरूपव्यवस्थायाया फल एव कृतिः पूर्वापरस्मिन् सैव भावना न क्रियाजन्माविशेषे विपत्त
जन्यत्वप्रतिसंधानाप्रतिसंधानाभ्यां घटांकुरयोः कृताकृतव्यवहारात्तः कुलालादिरेव वर्तीन चक्रादि
कु॰ टी॰ कारकांतरमिति व्यवहारस्तथा च फल एव कृतीति कृञर्थः कर्तृरूपव्यवस्थया कर्तृव्यपदेशस्य प्रति
नियतत्वेन यदि व्यापारः कृञर्थः कृञर्थे स्तदावपि व्यापारवति कर्तृव्यवहारस्यादिति भावः नन्वेवमस्य
५८ फलमपत्रप्यायतास्यादत आह पूर्वेति परस्मिन्नतरवति फले सति सैव कृतिरेवाभावनआख्यातवाच्या
तथा च फलानुरूपकुलफले आख्यातार्थः यद्यप्यतत्वपि भावी फलप्रागभावस्य वतफलध्वंस स्य
त्वात् तपसत्यपाक्षीस्यादत पूर्वापरेति पूर्वापरस्मिन पूर्वापरीभूतत्वे सत्यर्थः तथा च पूर्वीभूतकृति
कलापप्रयोगादिति भावः फलत्वं अनुकूलत्वं पूर्वापरीभूतत्वं च मास्यातोर्थ इति प्रकाशकृतः ननु कृ
ञर्थस्तु कृतिराख्यातस्य व्यापारत्वेनैव फलवाचकत्वेन फलत्वेन रथो गच्छतीत्यादावनुरोधाद्दाह
भावेनेति फलात्मा सर्वाख्यातस्य सर्वाख्यातस्य गोचरः तथा विवरणाधौव्याराह्येयानुनपत्तिः तयाभा राम॰
वनया कृतिरूपया कृतिवाचकपदेनेति यावत् पचति पाकं करोतीति फलार्थकरोतिनात्रस्यात् ५८

ष्टेविवरणात्तत्रशक्तिः बाधकं विना विवरणादपि व्युत्पत्तेः अत्र चेतनेरयोगाच्छक्तिस्यादेतुलक्षणाम
न्वाक्षेपलभ्ये पदेन शक्तिरित्यत आक्षेपेति व्यापरस्पकाष्टासाधरणात्तयोर्नपदलभ्यापलभ्यमतेनपदानुप
नमिस्यर्थः ननु पचति पाकं पदलवोनिति विवरणात् कर्त्तव्ये विशक्तिः स्यादत आह आक्षेपलभ्ये
सङ्ख्येयनाभिधानस्य कल्पनाः सङ्ख्येयमात्रलाभे पि साकाङ्क्षणाव्यवस्थितिः आक्षेपादेव संख्येयला
भेन तत्र शक्तिकल्पनं अनन्यलभ्यो हि शब्दार्थ इति न्यायात् तत्संख्येयासंख्येयमात्रस्याक्षेपे पि विशे
षणस्य चेत्रादेः साकाङ्क्षणाव्यवणान्तरविरहितेन व्यवस्थिति वैधनेयुपयभावनान्वेति तत्सं
ख्यापितिव्युत्पत्ते यत्र भावनान्वयमीसामग्री तत्र संख्यान्वयसा च प्रथम्यात्तपदोपस्थानेति
संख्यानेति संख्यानयोपि तत्र्चैवेति वस्तुतस्तु अपमात्रे क्षेपो प्रत्यय मात्तपदोत्थाप्यत्वमिति सं
विशेषत्वेनात्यनिविषयत्वेति प्रथमांतवदोप्यत्वभावनान्वयेतत्र नीलोघटस्तित्यादौ भावनान्व
युवारणाय संत्यतः तस्तुकर्मविधीस्तत्राह अतिप्रसंगानुफलं पूर्वंतस्तुहानितत्तदलाभानुका
प्येचनक्रियाप्यप्रवर्त्तितकर्मधर्मा विधीस्तत्राह अतिप्रसंगानुफलनापूर्वंतवुहानितत्तदलाभा

न्न कार्य्यं च न क्रियायाः प्रवृत्तिः कर्म्मणो धर्म्मः कार्य्यत्वं विध्यर्थो वाच्यस्तत्र कर्म्मपदेन फलं विवक्षितं
अपूर्वं वा यागादिक्रिया वा नाद्य इत्याह फलेति न फलं कर्म्मपदार्थः अतिप्रसंगात् स्वर्गसाधनत्वभा
कु॰टी॰ वेपि स्वर्गे कार्य्यत्वं त्तानोत्पत्त्या च पतेरित्यर्थः न द्वितीय इत्याह नापूर्वेत स्महानित इति शब्दबोधास
वमनुपस्थिते रित्यपूर्वेत्यस्यापूर्वमुपस्थितापूर्वत्वव्याघातात् अनुपस्थितौ कथं शक्तिधीः ननु का
५८ र्य्यत्वमुपक्रमेण कार्ये घटादौ शक्तिर्योगतावश्यं वशादपूर्वकस्य कार्य्यविशेषस्य शाब्दबोधे भान
58 तत्राह तदलाभान्न कार्यं चेत्ति निषेधापूर्वयोरलाभे प्रसंगात् मतं तत्र फलकामस्य नियोज्यत्वाभावात्
यद्वा यदि कर्म्मणो धर्म्मः पूर्वं विध्यर्थस्तत्राह नापूर्वमिति अपूर्वमितत्वानं न प्रसक्तेन वाच्यं द्विधीतां ज
नजन्यं वितृ शंकान्तस्यापूर्वो चानं तत्र याशाकांत्वे ग्रहणात् यदि कार्यत्वं नरूपेणापूर्वे शक्तिस्तत्राह तद
लोभादिति कार्यत्वरूपेणापि पूर्वमपूर्वस्यानुपस्थित्या शक्त्यग्रहादिति न तृतीय इत्याह न क्रि
यायाः क्रियायागादिस्तद्धर्म्मः कार्य्यत्वं तन्मात्रं न्मात्रविध्यर्थः अनिष्टसाधनतात्वात् कालेपि कार्य्यतापत्ते रामः
रात्व वत्ता पतेः अपिनापूर्वोक्तदोषापूर्वामपि नेत्यर्थः ननु कर्म्मशब्दधर्म्मा । मिधी प्रवर्तेनाश्रवत्वा ५८

स्यात तात्र न प्रवर्तकमिति सैव विध्यर्थ इति तत्राह अस त्वाद प्रवर्तकत्वेऽप्यनभिधापि गारोपसिवाध्यकस्य समा
लात परिशेषोपि इल्लिनः अभिधायामानांभावात यागाभिधायाकाभिधादृसादिज्ञानादप्रवर्तकत्वेऽस्य समर्थ
गारोपसीति उक्ता अभाधा प्रवर्तकेति भट्टा तेने वाचायमानायपुरुषस्य प्रवृत्ति द्विविधा स्वेच्छतन्त्र प्रेर
पातृन्त्रा चाप्प्रेरितोऽहं गामानयामि नतु स्वेच्छयेति व्यवहारात तथा च शास्त्रप्रवर्तावाचाप्पेरि
प्रवर्तकत्व अत्राप्याचार्यादिः साक्षान्न प्रवर्तयति अशामर्थ्यो न किन्तु स्वप्रवृत्तिप्रवर्तनां तानम्र
स्यापि इत्यनुभवसिद्धं प्रवर्तनाच प्रवृत्तिप्रयोजकप्रवर्तयितृव्यापारः स चेतनस्येच्छारूपः अहमे
नं प्रवर्तयामीत्यनुभवसिद्धः अचेतनस्य शब्दादेः वस्तार्थान्तरं शब्दस्य द्व्यत्वे न समवायिकारणत्वावि
धात शब्दस्य च प्रवर्तकत्वमन्वयव्यतिरेकाभ्यां बाधारहितमिति स्वनिष्ठप्रवर्तनां स्तोप
नेदं दः प्रवर्तकः इति सिद्धयागाभिधायकाभिधेति ज्ञानादप्रवृत्तेः प्रवर्तनात्वेन तज्ज्ञानं शो
द्धौ यागगोचरमेदीयप्रवृत्त्यनुकूलकुलव्यापारो वा नितरां कारकप्रवृत्तौ हेतुः तस्य च प्रवृत्ति
निष्ठजातिविशेषः स्वाव्यवहितोत्तरप्रवृत्तित्वावच्छिन्नार्थे वच्छेदकशब्दः धनप्रवृत्तित्वं काम्ये

कु॰ टी॰ ५९

तावच्छेदकमितरमेवाभिधानीयं प्रवर्तनात्वं लिङः शक्यतावच्छेदकं द्विविधा भावना शब्दभावनार्
र्थभावेचेति द्वयोरेव च किं केन कथमिति अंशत्रयसापेक्षत्वं तत्र च शब्दनिष्ठ[illegible]तया व्यापारतया च शब्
दभावना वाच्याः लिङोभिधा सैव च शब्दभावनाभिधा व्याचक्षते तस्याः पुरुषप्रवृत्तिः सैव धात्व
र्थकरणोत्पत्तिप्र[illegible]णेना[illegible]चांगातयोपप्रयुज्यते ।। तस्याः ।। किं भाव्यमित्याकांक्षायां पुरुष
प्रवृत्तिरेव भाव्या केनेत्याकांक्षायां सैव धर्वोधः प्रवर्तनायां शक्तिग्रहकाले प्रवरोचक्षा
प्रशस्तफलवत्ताबोधिका वायुर्वै क्षेपिष्ठा देवतादिका सा च प्रवृत्तिप्रतिबन्धकद्वेषनिरासेनो
प्रयुप्रयुज्यते प्रशस्तफलज्ञानेनेष्टोद्देवापेक्षापाधिद्गुः खजनेनकाकत्वज्ञानने भवाद्वितङ्भावेव
कारणाभावान्न द्वेष इत्यर्थभावनायां तु कर्तृव्यापारः फलरूपां तत्र च यागः करणं तयास्तं गैः कमेतयां
प्रयाजादिरितिकर्तव्यतयाऽन्वेति यागकरणत्वगौत्पादकप्रयाजादीतिकर्तव्यताकप्रवृत्तिप्र
योजकशक्तिग्रहकरणाकप्ररोचनागकव्यापारवान् शब्द इत्यन्वयबोधः इतिकर्तव्यतापा
स्तुन शाब्दबोधे प्रवेशस्तस्यान्यापिसमानतः शाब्दबोधविषयेत्वमित्यन्ये प्रवर्तनायाश्चार्थः

राम॰ ५९

59

भावनायाजन्यतालक्षणो विषयविषयिभावः अत्र च स्वर्गोस्यादित्याह्वानः आक्षेपश्चानपत्या
द्यनुमानं पदश्रवणास्थले पदजन्योपस्थितेरेव तन्मते शाब्दधीहेतुत्वात् किंतु लक्षणो
वेष्टसाधनत्वेपि लिङ्शक्तिः तच्च भावनायामन्वेतीति यागेन स्वर्गकामं भावयेत् यागकर्तृत्वं
कास्वर्गकर्मिकाभावनेत्येव बोधः स्वर्गस्य फलत्वेन परंपरया स्वर्गकामस्यापि फलत्वेनान्वय
इत्यन्ये अत्र त्रयघयि स्वर्गभावनाया फलरूपापानयागरूपापानयागकरणकत्वयागस्यकृति
साध्यत्वाद्याः सर्वसिद्धत्वात् तथापि स्वर्गकर्मभावनाया विशेषणांशे करणत्वपेव विशिष्टं
करणत्वयागस्येति ध्येयः न च प्रमाणेहे रेव भावनायाः कर्मतयान्वयोस्तु तस्य स्वतोकाम्यत्वा
त् विनेष्टसाधनतां ज्ञानमप्रवृत्ते अत एवात्रिप्तप्रयोगोपि ष्टसाधनताबोधोपि अन्यथा भावना
याइष्टसाधनत्वानुपपत्ते [illegible]
[illegible]
[illegible]

नचैवमिष्टसाधनत्वमेवार्थोऽस्तु किमभिधयेति वाच्यं व्यापारभिन्नस्य करणस्य स्वानिष्टव्यापारद्व
रेण परसमवेतव्यापारजनकत्वमिति व्याप्तेस्तत्सिद्धेः अत्र च शब्दं प्रवृत्तिहेतुज्ञानविषयव्यापारवान्न
कु॰टी वेति प्रतिपत्तिः अत्रोच्यते यागादेरिष्टसाधनत्वज्ञानं विना न प्रवृत्तिरिति तत्वापन्नमतं तथात्वेच्छास्य लीयप्रव
र्तोक्तप्रकारणाभावात् इष्टसाधनताज्ञानादि रप्रवृत्त्युपपत्तेरिष्टसाधनत्वमेव विध्यर्थः प्रवर्तनादिज्ञानस्य
६० प्रवर्तकत्वे मानाभावात् नसात्तदर्थः व्यापारभिन्नकारणस्येत्यादिकतस्त्वनुमीतिकरणव्याप्तिज्ञानादेर्व्यभिचा
रिप्रवृत्तिकरणत्वाग्निमपीष्टसाधनत्वज्ञानस्य हेतोः कर्तृधर्मादेरिवात्रापि बाधकसत्वादित्यर्थः ननु तथा
60 पि यागादेः कारणस्य धर्मेष्टसाधनत्वविध्यर्थोऽस्तु तत्राह हेतुत्वादनुमानाच्च मध्यमादेर्वियोगात् अ
न्यत्र कृतिसामर्थ्यान्निषेधानुपपत्तेः हेतुत्वादिष्टसाधनत्वस्य विध्यर्थहेतुत्वात् अनुमानादर्थलिंगकश्रुत्यनुमान
त् अत्र चेष्टसाधनतानलिङर्थ इति पूरणीयः अग्निकामोदाहरणीमध्यमादित्युक्तेर्
तद्यत्पाकांक्षायाम् पतोदाहृतमथनमग्निसाधनमित्युत्तरयति तथा चाग्निकामस्य दाहमथनमात्र
भिप्राय विषयः अग्निसाधनत्वादित्यनुमाने साध्यसाधनयोर्भेदे सति नवतीष्टसाधन राम॰
त्वस्य विध्यर्थत्वे तेनेव तत्त्वनुमानासम्भवात् ।। पत्तोदाहृतमथनमग्निसाधनमिति वचनवैय ६०

र्थे च विधिनैवेष्टसाधनत्वबोधनात् तरति मृत्युं तरति ब्रह्महत्यामित्यादाविष्टसाधनत्वबोधो विधिविध्यनु
मानमस्य सर्वसिद्धान्तसिद्धत्वाच्चेष्टसाधनत्वस्य विध्यर्थत्वे यद्यपीष्टत्वेन रूपेणाग्निकामस्येच्छाविषयसाधन
त्वं विध्यर्थः स चाग्निसाधनत्वेनानुमातुं शक्यते प्रकारभेदात् तथापि विशिष्याग्निसाधनत्वादिकं यदि वि
ध्यर्थः अग्निकामादिपदसमभिव्याहारस्थले तत्तात्पर्यग्राहकत्वमिदं द्रष्टव्यम् । मध्यमेति मध्यमोत्तमपुरु
षयोर्लिङ इष्टसाधनताविषयोगात् तद्बोधकत्वात् कुर्याः कुर्यामित्यादौ लिङ्गम्यमाज्ञादिकं प्रतीयते आ
ज्ञाद्यभिप्राय एवेति प्रथमपुरुषे आज्ञाद्यभिप्राय एव लिङर्थः अन्ये त्वेति अज्ञाताध्येषणा अनुज्ञा संप्र
श्नप्रार्थनाशंसासु लिङ् इच्छावाचकत्वकल्पनादित्यर्थः पावक्तुरिच्छामननुविद्धान स्तत्तं प्र
माद्विभेति सा ज्ञा यातु श्रोतरि पूजासन्मानव्यञ्जिका सा अध्येषणा यथा निवारणाभावव्यञ्जिका सा
अनुज्ञा अभिधानप्रयोजना संप्रश्नः लाभेच्छा प्रार्थना इष्टभाशंसनमाशीः निषेधेति निकलंज्ञमे
क्षयदीसाहोइष्टसाधनत्वस्य निषेधस्य बाधितत्वात् बलवदनिष्टाननुबन्धित्वं च न विध्यर्थः इष्टेनेने

कु॰ स॰ [illegible] साध्ये वाधितत्वात् । स्वमतमाह ॥ ० ॥ विधिर्वक्तुरभिप्रायः
प्रवृत्त्यादौ लिङादिभिः । अभिधेयोऽनुमेयात्तु वक्तुरिष्टाभ्युपायता ॥ अत्रादिपदं निवृत्तिपरं सप्तमी उद्देश्यताया
विषयतायां तथा च प्रवृत्तिनिवृत्त्योरिष्टं वक्तुरभिप्रायः स लिङभिधेयः नन्वेवं इष्टसाधनत्वात्तानत्वैः
६१ पाणादेः प्रवृत्तिरत आह नुमेति इष्टेति इष्टसाधनत्वस्याप्युपलक्षणं निषेधस्थले न कलंजं भक्षयेदित्या
दौ [illegible] कलभक्षणे आप्ताभिप्रायविषयत्वाभावेः वगते इष्टसाधनत्वस्यानुमाना
61 लौकिकवाक्येष्वेवं प्रकारसंभवेपि वैदिके पुरुषाप्तत्वे प्रमाणाभावान्नैवमिति चेत्तः साम्यमिष्टविधि
रेवताहमर्भइव पुंयोगप्रमाणं श्रुतिकुमार्या इति वस्तुतस्तु इच्छामात्रशक्तौ निषेधस्थले इच्छाविषये
त्वाभावबोधायोग्यतापराहतत्वलवदनिष्टाननुबंधित्वविशिष्ट इष्टसाधनत्वप्रकारकेच्छायां शक्तौ
गौरवात् । लाघवादिष्टसाधनत्वादौ शक्तिः न च वलवदनिष्टाननुबंधीष्टसाधनत्वप्रकारकेच्छाय राम:
एकैव शक्तिः भवन्मते इष्टसाधनत्वादौ [illegible] पृथक् शक्तिकल्पने गौरवमिति वाच्यं श्येनेनाभिचरन् ६१

यजेतेत्यादौ श्येनेबलवदनिष्टानुबंधिनित इननुबधित्वस्यैवइष्टरेच्छायाविसंवादित्वायोगात तदनुबधी
त्वप्रकारकाज्ञाभिप्रायस्यापिबोधेनात्माभिप्रायविध्यर्थतायस्सेपीष्टसाधनत्वादिप्रकारकत्वे इच्छा
पावएथकूशक्तेरावश्यकत्वात् तात्पर्याभावेन तत्रानिष्टाननुबंधित्वप्रकारत्वस्यनेच्छायामन्वयइ
त्यभ्युपगमाच्चेलाघवादिष्टसाधनत्वादावेवएथकूशक्तिः श्येनेत्यादौबलवदनिष्टाननुबंधित्वेनत
त्पर्यमित्येवोपगानुमुचितत्वात वस्तुतः श्येनोनहीसादृष्टाद्वारकमरणोद्देश्यकमरणानुकूलव्या
पारस्यैव तत्वात काशीमरणार्थे क्रियमाणेशिवपूजादिवारणायादृष्टाद्वारकत्वमितिएवंच श्येन
स्य माहिंस्यादितिनिषेधविध्यदृष्टातयानानिष्टसाधनत्वमितिविध्यर्थस्यबलवदनिष्टाननुबंधित्व
स्यनतत्रबाधः चोदनालक्षणोऽर्थोधर्म इत्यत्रार्थपदेन श्येनवारणंतुतस्यानर्थप्रयोजकतया
नतुहिंसात्वेननतु श्येनोभिचारः सचनिषिद्ध इतिचेत्तन श्येनेनाभिचरन्नितिसत्रशौचाभिचारप्रवत्त
त्र्यतेतथाचाभिचारकाम श्येनेनयजेतेतिफलितएवंच श्येनफलमभिचारोमरणानुकूलव्या
पारः सनिषिद्धिनतु श्येन इतिमीमांसाद्वयपरिशीलितेः यथाः ननुबलवदनिष्टाननुबंधित्वमिष्टाद्वेष्ट

कुःस
६२
62

पापस्य न दुःखाजनकत्वं इष्टापेक्षयाउत्कट दुःखाजनकत्वं वा नाद्यः पत्रशतं शदुःखानुत्पत्त्याष्वनि
शंतदुःखान्पयकष्टानितत्राप्रवत्त्यापत्तेः नान्त्यः सह स्त्रंस्रखान्पयकष्टानिष्टकदुःखजनकपेक्षया कि
चिदुत्कटतत्राप्रवत्त्यापत्ति रिति चेन्न इष्टापेक्षयान्यूनदुःखाजनकत्वे विध्यर्थे तदभावएवनिषे
धस्थले प्रतीयते इष्टापेक्षयान्यूनदुःखजनकत्वसत्वेनेष्टापेक्षयाउत्कटदुःखजनकत्वसत्वेनश्च प्र
यक्प्रतिबंधकं अत्रचोत्कटफलेच्छोत्तेजिकापूर्वोक्तस्थलद्वयेच तादृशेच्छायाउत्तेजिकायाः स
त्वात्प्रवृत्तिर्नव्यास्तुपापाजनकत्वं विध्यर्थः तदभावएवनिषेधस्थले प्रतीयते नञ्समभिव्याहृ
तविधेः पापजनकत्वेलक्षणानञ्तात्पर्यग्राहकइति पक्षेपापाजनकत्वेपि शक्तिः एतेन
पूर्वकल्पे पापाजनकत्वास्यप्रत्ययार्थस्य नञर्थेन्वये प्रत्ययानांप्रकृत्यर्थान्विततेति व्युत्पत्तिभंग
प्रसंगइत्यपिनिरस्तं प्रवर्त्तकस्तु उपायगोचरखलवलद्वेषाभावः ननुवलवदनिष्टाननुबंधित्व
त्वानादिद्वेषचवलवत्त्वजातिविशेषः सचप्रवृत्त्यभावकल्पेधिकमन्यत्रेत्याहुः केचित्तुएवचवेदोदयप्र
गोचरःस्वार्थद्वारेवतात्पर्यंतस्यस्वर्गादिवद्विधौ अपमुपगीयमानोवेद आस्तीकानांजीवातुः सर्वेस्व

राम०
६२

वपामात्मत्त्विषयः तमेवं वेदानुवचनेन ब्राह्मणा विविदिषंतीति श्रुतेः यज्ञेन यज्ञमयजंत देवा इत्यादिप्रतो
वैविष्णुः पशुपतस्य च स्तुतिरित्यादिरेकस्यैवाधस्य प्रशंसनेन सनेगा गिंघावापृथिव्यो विधत्तेति ष्टतः समर्प्यते च
सर्वधर्मान्परित्यज्य मामेकं शरणं व्रजेः मदर्थं कर्म कौंतेय मुक्तसंगः समाचरेदिति नमस्ते वहिशेव
दभागाय त्रपरमेश्वरेण गीयते स्वरूपत्वेन पुरुषसूक्तेषु विभक्त्या हृदयेषु शब्दब्रह्मत्वेन मंडलेषु प्रपंचपुरु
ष्कृतानिः प्रपंचतया पनिषत्सु पञ्चपुरुषत्वेन मंत्रविधिषु देतावि र्भावे व याख्यानेषु उपाख्यानेष्वपलं
न च सर्वत्रेति ननु तेषामसिद्धार्थतया न स्वार्थपरत्वश्रीवाम्नुवंत इत्यादिदर्शनात् तः स्वार्थद्वारेवेति नन्वे
थ्येवं हानान प्रमाणपकार्ये न्वित व्युत्पन्ने रोधात् श्रुतः स्वर्गादिति यथा स्वर्गनरक श्रुत्या श्रोत्रिया
दिप्रतिपादकानापत्तेर्दुःखे नैसा च्छेदेहाना ततद्विध्येक वाक्यतया प्रमाणं पत्वेश्वरमुपासीते
ति विध्येकवाक्यतयाऽऽ ईश्वरबोधकानामपीति श्रुत्या स्वर्गादिपदानामपि स्वार्थे प्रामाण्यं न स्यादि
ति विधाविति विध्यातात्पर्ये विधिना सहैकार्थबोधतात्पर्यमित्यर्थवाक्यात वैदिकप्रसस्तानि
दावाक्यानि प्रशस्तानि हा ज्ञानपूर्वकाणि प्रशस्तानि हावाक्यत्वात परिणातिस्य समाम्नफलमित्यादि

कुः सः
६३
63

वदितिसंख्याविशेषादिस्वसंख्याख्यांतरमाह स्यामहंबहुभविष्यामित्यादिसंख्याचवक्तृगासमाख्या
पिचशाखानांनानाप्रवचनादित्येकार्थ्यं तथाहि संख्याप्रागुक्तासंप्रतिनतत्प्रतिपादयतपाउच्यते स्यामहं
बहुभविष्यामीत्यादितमपुरुषेणस्वतंत्रोच्चारयितुः संख्याउच्यते तदैक्षत एकोहंबहुस्यामित्यादिवा
क्येषुस्यामित्यादिनावक्तृगतसंख्यायाअभिधानात् सचस्वतंत्रोच्चारयिता ईश्वर एव संख्यापदार्थ
सामाख्यामाह समाख्येति सर्वशाखानांकठकलापादिः समाख्याः सत्ताविशेषाः श्रूयतेचनाध्ययन
मात्रनिबंधनाप्रवचनेतरणामनिजत्पात अनादौसंसारेऽपितदध्यापनात् तस्मादितिद्वितीयार्थेदर्शि
भगवानेवकारुणिकःस्वर्गादावस्मादादिदृष्ट्या कृष्ककठादिशरीरविशेषमधिष्ठायपाशाखामुक्त
वानातस्याःशाखायास्ततन्नाम्नाव्यपदेश इतितथाच संख्यापतेकथ्यतेनयेतिसंख्याकठा
दिसंज्ञेस्यर्थः ननुब्राह्मणत्वेसत्यवांतरजातिभेदएवकठत्वादयः नतद्ध्येयातृन्प्रेयाचशाखात
त्समाख्ययाव्यपदिश्यन्तइतिचेन्नभत्रिपादेरपितथैववाधिकारात्तानचयोब्रह्मणासमसक्षत्रियादे
समवतिनचक्षत्रियादेरन्योवेदइत्यपि स एवंभगवानश्रुतोऽनुमितश्चसप्रसादविदध्यतेनतामममीशहिते राम०
६३

कथं दृष्टस्य स हि वहिरिन्द्रियागम्यो मनो न संभवति चक्षुरादेर्नियतत्वात् मनसो वहिरस्वातंत्र्यात् इति चेन्न काये
कव्यगतायाः सामग्र्या निषेद्धुमशक्यत्वात् अपि च दृश्यते तावद्बहिरीन्द्रियात् आरितिचेन्न कायैककव्यगतायाः
सामग्र्या निषेद्धुमशक्यत्वात् अपि च दृश्यते तावद्बहिरिन्द्रियापरमेपि असन्निहिते देशकालाद्यर्थ
साक्षात्कारः स्वप्ने न च स्मृतिरेवासौ पटीयसो स्मरामि स्मृतत्वेति स्वप्नानुसंधानाभावात् अस्मृतपस्याभि
दृष्टमित्यनुभवसायात् न चायोपि तत्तत्रानुभवत्वबोधनात् अननुभूतस्यापि विसदृशोस्य छेदेदर्भीस
नाच्चः स्मृतिविपर्यासोसाविति चेत् । परिस्मृतित्वे विपर्यासस्तत्तदोनुमन्यामहे अर्थस्तत्तावेवानुभव
त्वे विपर्यास इत्यर्थे तदा स प्रागेव निरस्तः न च सभवसपि न स्वप्नेनाकाशेगाध्यवसितो न्येन ज्ञानावच्छे
दकतया नुभवसीयते तथा च सघट इत्यनुत्पन्नाया स्मृतौ अस्तीव स्वप्नानुभवस्यापि कस्यचित्स्वय
त्नकतया समवायात् न च कान्तायालीया कथमपि न निमित्तसर्वे स्वप्नानाम पितत्थात्व प्रसंगात् हेतु
ष्वात्र धर्म एवस चैकमजवत् योगजोपि योगविधैरेव संयकर्मयोगविध्योस्तु तुल्ययोगक्षेमत्वा
त् तस्य योगिनामनुभवो धर्मजत्वात् प्रमाणसाक्षात्कारिप्रमाणत्वात् तत्सामग्रीविरहोसिद्धेः तथापि वि

पक्षे किं बाधकमिति चेत् ब्रह्मणीवेदितव्ये इत्यादि प्रयोगविधिवैयर्थ्यप्रसंगात् अशक्यानुष्ठानोपायोपदेशकला
कु: टि· त्तन्न वा साक्षात्कारि ज्ञानविधानमेतत् अर्थज्ञानार्थवद्धिना अध्ययनविधिनैकार्थत्वादिति एतेन परमात्मा
द्रष्टव्यो वाख्यातो मृष्यते च न द्रष्टव्येष्टे विलोपो विद्यत इति एकमेवाद्वितीयमिति पश्यस्य च स्तुः अणोत्वकर्णाद्
६४ ति द्वे ब्रह्मणी वेदितव्ये परं चापरमेव चेति यज्ञेन यज्ञमयजंत देवा इति यज्ञो वै विष्णुरित्यादि स्मर्य्यते च सर्वधर्मान्
परित्यज्य मामेकं शरणं व्रज मदर्थं कर्म कौन्तेय मुक्त[illegible]सङ्गः समाचरेति परापचरतः कर्मकर्मग्रंथि
64 विलीयते यज्ञार्थात्कर्मणोऽन्यत्र लोकोऽयं कर्मबंधन इति अनुष्ठिष्यते च संरम्भप्रवचन इ स्वाप्रणिधानं नमि
मं ज्योतिष्टोमादिभिरिष्टैः प्रमादादिना प्रवर्ज्जैनाहिंसादिभिर्यमैः शौचसंतोषादिभिर्नियमैः आसनप्राणाया
हिर्योगैर्महर्षयोपि विविदिषंती अस्मिन् ज्ञाते सर्वं ज्ञातं भवतीत्येवं विज्ञाय ग्राह्यैकज्ञानतत्परो भवेत् अत्रेद
गीयते मन्मना भव मद्भक्तो मद्याजी मां नमस्कुरु मामेवैष्यसि युक्त्वैवमात्मानं मत्परायणः ओंकारं प्रजपन्पश्यन् सर्व
लोकमहेश्वरं हृदि सर्वभूतानां स्वात्मानं मामशान्तिच्छन्तीति यस्य स्वरेन विश्वासस्तं प्रत्याह इत्येवं श्रुति
नीतिसमुज्ज्वलैर्भूयोभिरप्रच्छालिते परमात्मा संदधाति हृदयेनैव लशारीरशय्याः किंतु प्रस्तुत विस्म राम०
तायविशयोपपत्तैर्विश्वविचित्रकाः कालेकाहारिणाकल्पेव कूपप्यातेनारमणीयानराः इतिशब्दस्वरूपमेव ६४

कु॰ टि शब्दं प्रकारार्थः शैलूषशास्त्रैलौ हं प्रस्तुते विप्रतीयविधयाविपरीतवर्तयः प्रतिकूलप्रकाराः इति यावत् ना
ट्यशास्त्रपितृच्चैर्यति ह्यायेन कालेक ष्ट्रदशायां भवच्चिंतकाः करणीयाः इत्यर्थः अस्माकंकावातत्यतत्राह अस्माकं तु
निसर्गहंदरचिराच्चैतो निमग्नं त्वपीत्सद्धानं दत्तिधे तथापितरानाघापि संतप्यते तन्नाथत्वरितं विधेहि कस्तणा
६५ येन त्वदेकात्मतां यातं चेतःक्षिनामुयाम शात शोयामाः पुनर्यातनाः अद्यासत्तं यद्यपि त्वपि निमग्नं स्तत्तथापितर
तान्नातप्यत इत्यर्थः तत्तिः फलेच्छाविच्छेदः त्वपि निमग्नभावस्य फलं क्षिप्रभवत्विति छानविच्छिद्यत इत्यर्थः
65 त्वदेकात्मतात्वन्मात्रगोचरसाक्षात्कारजनकंता इत्येष नीतिकुसमांजलिहृज्जश्रीर्य वासयेदपिचद
क्षिणा वामकोद्यो नौ वातततः किमम रेशागुरोर्गुरुहस्तु प्रीतो त्वनेन परपीस्म मर्पितेन इति समाप्तावेषन्या
यकुसमाजलिर्द क्षिणावामकोस्वजनदुर्जनौ वासपे दनुरंजयेत अनेनापि कुसमांजलिर्दक्षिणावासनासापुरेवा
सितेकरोति ननुकुतर्करसिकं कथं वासयिष्यतीत्यत तौ नौ वेति दुर्जनानुरंजनमशक्यत्वान्नोद्दिष्टं किंतु अमरे राम॰
शांइस्त्तस्य गुरुर्ब्रह्मावहस्पतिर्वात्तस्यापि गुरुपरदेशाईश्वरः सप्रीतो भवत्वनेनेत्यर्थः इति पंचमस्तबकः ॥ ० ॥ इति ६५
महामहोपाध्यायाणमभद्रसार्वभौमभट्टाचार्य्य विरचितान्यायकुसमांजलिकारिकाव्याख्या समाप्तः शुभमस्तु संमत८२६।

८००

११००

रामभद्रभट्टाचार्यकुसुमाञ्जलिकारिकाव्याख्यानमेतत्

न्यायकुसमांजलि: शब्दालोक न्यायपरिशा

१५५०